

INNA GENS

KODUD JA KUJUTELMAD

AS Atlex, 2007

Tõlkinud Nasta Pino

Korrigeerimine Inna Gens

Kodu Tartus

Nüüd aga tahaksin ette võtta retke praegusest ajast möödunusse. Juhtus nii, et olen jäänud ainsaks, kes võib jutustada meie pere elust Eestis eelmise sajandi esimesel poolel. Minust vanemad on läinud teise ilma, ülejäänud sugulased aga on minust tunduvalt nooremad. Lapsepõlv on kinnistunud mu mällu erilise kirkusega ja mõnikord hämmastavad mind üksikasjad meie Tartu korterist, kus ma ilmale tulin ja oma varase lapsepõlve veetsin. Selle korteriga on seotud mälestused paljudest sündmustest ja inimestest.

Julius Gens

Minu isa Julius Gens sündis Jurjevis (Tartus), lõpetas 1911. aastal Dorpati (hiljem Jurjevi, seejärel Tartu) ülikooli õigusteaduskonna vandeadvokaadi abi diplomiga, kuid mingit kalduvust tal juriidikaga tegelemiseks ei olnud. Juba gümnaasiumis ilmnis tema kirk kunsti vastu, sellega ta tegeles kogu oma elu.

Tartus elasime me päris kesklinnas väga vanas majas Raekoja platsi ääres. See oli veider hoone, ehitatud spiraalikujujulise paraadtrepiga ümber. Kolmandal korrusel ringiratast ümber trepi asus meie korter. Kõige suuremast toast, isa kabinetist, avanes läbi kolme akna vaade Raekoja platsile. Kabinetist kolm astet allapoole jäi väike külalistetuba, sealt pääses suurde pimedasse vanemate magamistuppa, kus ma olengi sündinud. Edasi viis uks avarasse valgusküllasesse lastetuppa, kust omakorda sai minna söögituppa. Mõned astmed allpool paiknesid köök, vanituba ja köögiotüdruku kambriku. Mõned trepiastmed söögitoast allpool ring sulgus ja võis uuesti sattuda isa kabinetisse, kuhu mingiks ajaks oli tekkinud juba küllaltki

rikkalik raamatukogu ning seintel rippus arvukalt pilte.

Minu meelest oli selle maja projekteerinud hullumeelne arhitekt. Praegu seda hoonet pole, ta hävis Teise maailmasõja pommitabamusest.

Olin peres teine laps, vend Ljova oli minust kuus aastat vanem. Lapsehoidja Pöppu, kes tema järele vaatas, tuli meile siis, kui Ljova oli kolmeaastane. Tegelikult oli Pöppu nimi Eugenie von Boehlendorf. Väikesele poisile käis keerulise nime väljaütlemine üle jõu ja nii ta lühendaski selle Peppiiks. Nimi jäi külge. Pöppu oli tookord 25-aastane. Kui ta mind pärast sõda 1956. aastal üles otsis, saatis ta kirja, mille esimest lauset sõna-sõnalt mäletan: “O, du, mein vielgeliebtes Kind, das ich von deinem ersten Atemzuge an in mein Herz geschlossen habe”. See tähendab: “Oo, sina, mu jumaldatud laps, kelle ma su esimesest eluhetkest oma südamesse võtsin.” See oli püha tõde. Pöppu jumaldas mind, meie tunded olid vastastikused, varases lapseas ma armastasin teda rohkem kui oma ema. Etteruttavalt jutustan Pöppu saatusest.

Preili Boehlendorf oli vaesunud Balti paruni tütar. Tema varases lapsepõlves elas nende pere jõukalt, kõik viis tüdrikaid said hea hariduse, mängisid klaverit, valdasid prantsuse ja inglise keelt. Edasises elus neil aga ei vedanud, nad teenisid elatist kes guvernandina, kes klaveriõpetajana või võõrkeeletundide andjana.

Minu sündides võttis Pöppu mu tõepoolest otse ämmaemanda käest vastu ja sellest hetkest olin täielikult tema hoole all. Pöppu elas minuga samas toas, viis jalutama, toitis, vannitas, mängis. Veetsime kogu aja koos. Kui ma kooli läksin, valmistus ta koos minuga tundideks. Kui ma tindipleki tegin ja kähku õue palli taga ajama jooksin, puhastas ta habemenoaga tundide viisi minu mitte eriti korralikult kirjutatud harjutusi. Ei mäleta, et ta oleks mind kunagi karistanud, kuigi minu püsimatuse pärast oleks olnud küll, mille eest.

Emal mul varases lapsepõlves peaaegu ei olnud, jumaldas in teda eemalt. Ta oli imekaunis muinasjutuprintsess, kes õhtul astus minu voodi ette öömusi andma. Pöppu hüües "Proua Genz, öömusile!" tähendas, et emal on aeg tüdrikat meelde tuletada. Pöppu kannatas väga selle all, et ma kasvan uskmata. Oma algatusel läks ta kohaliku rabi juurde ja küsis temalt, millist palvet peaks juudi laps iga päev lausuma. Rabi dikteeris talle. Pöppu kirjutas selle ladinapähe tähtedega üles ja õpetas palve mulle selgeks. Igal õhtul juba voodis olles panin peopesad kokku ja lugesin juudi keeles, mida ma ei osanud: "Kuula, Iisrael, meie jumal, meie ainus." Kirjapildis vahetatakse sõna teise vastu, sest jumala nime ei tohi ilmaasjata suhu võtta. Mulle näis palve liiga lühike ja ma seadsin ta riimi, lõpetades juudi keeles: "Aamen. Maga hästi."

Pöppu oli tüüpiline vanatüdruk ja mu ema lähima sõbranna mees, parandamatu naistekütt, narritas teda mõnuga, teeseldes armunud. Vaene Pöppu punastas, kahvatas ega teadnud, kuhu peitu minna. Tema välimus oli väheütlevalt, mäletan ainult tema heleruugeid juukseid. Fotosid temast pole säilinud ja mul ei õnnestu kuidagi seda armast olevust kirjeldada.

Kui Hitler 30-ndate teisel poolel välismaal elavate sakslaste seas õnnestustööd tegema hakkas, nagu me nüüd ütlesime, asus isikliku eluta Pöppu külastama mingeid profašistlikke koosolekuid. Ta rääkis, et juutidesse suhtumises ei ole Hitleril õigus (kuidas ta saanukski teisiti rääkida, kui oli kogu oma elu rahus ja üksmeeles elanud juudi perekonnas), kuid saksa rahvas vajab laiemat eluruumi, millest ta oli osa kaotanud Versailles' kokkuleppega. Mind see kõik ei ärritanud, kuid juba 16-aastane Ljova hakkas meie peres aktiivselt fašistliku ideoloogiaga võitlema. Ta kirjutas vatmanpaberile tušiga loosungeid laadis "Hitler on kõikidest sigadest suurim siga" ja riputas selle Pöppu voodi kohale. Siga oli kõige hirmsam sõimusõna, milleks mu vend tookord ja ka hiljem täiskasvanuna võimeline oli. Hitleri-vastaseid lauseid kirjutas Ljova ka Pöppu raamatutesse. Pöppu käis meie isale kaebamas, aga isa, kes küll pidas raamatute sorgeldamist pahaks teoks, nõustus põhimõtteliselt Ljovaga. Olukord meie lastetubades muutus aina pingelisemaks ja lõppes sellega, et 1939. aastal lahkus Pöppu meie juurest. Ta läks kolmeaastase tüdriku guvernandiks meie tuttavate peresse, kes elasid majas tram-mipeatuse lähedal. Sealtsa kaudu tulid ma gümnaasiumist koju ja selle asemel, et koolist õigeks ajaks koju lõunale jõuda, kavaldasin ma iga päev, et näha oma armastatud Pöppu.

1939. aasta lõpul kutsus Hitler Baltikumi sakslasi pöörduma tagasi oma ajaloolisele kodumaale ja 1940. aastal Pöppu läkski. Minu elus oli see esimene tõeline mure. Ma nutsin ja kodus ei suudetud mind hulk aega rahustada. Varsti sain Pöppult postkaardi. Ta kirjutas, et on mehele läinud ja elab Poznanis. Ta veenis mind tema pärast mitte muretsema – tal on hea kolmetoaline korter ja kõik vajalik olemas. See oli ainus teade temast. Olin õnnelik, et tal läheb hästi, kuid isa ei kannatanud välja minu poliitilist taipamatust. Mäletan, et ta kutsus mu oma kabinetti, pani enda kõrvale istuma ja hakkas mind valgustama. Ta ei tahtnud mind hirmutada ega rääkida kogu tõe juutide hävitamisest. Siiski selgitas ta, et sakslased ajavad juute nende kodudest välja metsa ja et Pöppu heaolu seisab võõra mure peal.

Algas sõda, me lahkusime Eestist ja kui tagasi tulime, ei suutnud ma kuulata saksa keelt ega rääkinud selles keeles enam kunagi.

Pärast sõda elas meie pere Hariduse tänaval. 1956. aasta suvel koputas meie sealse poolkeldrikorruse uksele eakas kräsupäine daam ja ütles, et ta leidis meid suure vaevaga üles preili Boehlendorfi palvel, et teatada meile tema aadress. Ta elas pärast sõda Ratenaus Potsdami lähedal ja veel järgnes palve, et kirjades tuleks ära jätta sõnake von tema nime eest. Elas ta ju SDV-s. Peagi sain Ratenaust pika kirja. See algas lausega, millega minagi alustasin oma jutust Pöppust. Vastasin talle mahuka kirjaga, kirjeldasin kõiki vintsutusi, mis meile sõjaaastail osaks said. Kättemaksuhimulisel toonil kirjeldasin üksikasju tema silme all üles kasvanud, mu armastatud täditütret, 15-aastase Atotshka tapmisest. Ja ometigi olin ma rõõmus, et Pöppu on elus. Meie kirjavahetus jätkus. Tema elu oli rõõmutu. Abikaasa saatusest ja Pöppu kasulastest ei saanudki ma midagi teada.

1970. aastal valmistusin abikaasaga turismireisiks SDV-sse. Kirjutasin Pöppule. Leppisime kokku, et ta sõidab Potsdamisse ja kohtume hotellis. Kui sinna saabusime, ulatas portjee mulle telegrammi: "Tervislikel põhjustel ei saa tulla". Mulle oli see suur pettumus. Me ei saanudki teada, kas ta tõesti oli haige või lõi kartma minevikuga kohtumise ees. Tol korral oli ta 70. Aasta hiljem sain musta raamiga kirja, milles teatati Pöppu surmast. Kirjutasin samal aadressil ja palusin mulle saata mingisuguseidki fotosid Pöppust, kuid ma ei saanud neid.

Juured

Mu isa Julius Gens oli lasterikka pere kolmas poeg. Nagu paljud vene juudid, elasid tema esivanemad paikselts. Nende elu oli vaene, märgistatud arvukate religioossete ettekirjutuste ja keeldudega. Oli ka rõõmu ja pidustusi, peeti pulmi, sündisid lapsed. Ja ikkagi tuli tunduvalt rohkem ette murelikke kui helgeid päevi.

Vaarisa Jehuda-Leib Gens oli vana käsitöölaine

Vaarisa Jehuda-Leib Gens oli vaene käsitöölaine Trokski maakonnas Vilno kubermangus. Tema peresse sündis kaheksa last, kuus poega ja kaks tütar. Ta oleks väga imestanud, kui keegi oleks talle ütelnud, et üks tema lapselastest ei saa mitte üksi rikkaks (oma mõtetes võis ta seda ju kujutleda), vaid kulutab kogu oma raha raamatutele ja kunstiteostele. Tema pojad nagu paljud nende eakaaslased püüdsid pääseda maakohakesest, näha maailma ja luua oma elu teistsuguseks kui nende vanematel. Nii sõitsidki mu vanaisa kaks venda ja üks õde 19. sajandi 70-ndatel aastatel Ameerikasse. Ühest vennast sai kaupmees, valmisriiete poe omanik, teisest rabi, kuigi tal puudus vastav diplom selliseks ametikohaks. Minu vanaisa Ber-Deiv ben Jehuda-Leib Gens oli poegadest noorim. Temagi unistas Ameerikasse sõidust, kuid vanaisa oli vastu. Aitab sellest, et ta kaks poega juba nii kaugele saatis! Siiski rebis ka vanaisa Ber end sünnikohast lahti, tulles Eestisse.

Mu vanaemapoolsed esivanemad elasid Saksamaal, kuid lõpu-
tud sõjad ja paigast paika minema ajamised sundisid neid Poolasse
asuma. Keegi neist oli veterinaar, hebreakeeles kõlab see nagu menaker. See saigi nende perekonnanimeks. Jakov Menakeri tundnud sugulaste jutustuse järgi pürginud ta hariduse poole,

luges venekeelseid raamatuid, pidas vist ka päevikut, kirjutas venekeelseid lembeluuletusi ja õpetas vene keelt ka oma lastele. Vilno (Vilniuse) linna juutide ajalukku läks vaarisa Jakov sellega, et koostas spetsiaalse kalendri, kus oli sajakas aastaks ette ära näidatud, mis ajal ilmub reedeti taevasse esimene täht. Asi on selles, et juudi naised pidid reede õhtuti süütama küünla just esimese tähe ilmumise ajal. Kuidas aga märgata tähti pilvise ilmaga? Selle jaoks koostatigi igale linnale kalender esimese tähe ilmumise ajaga. Vilnos austati vaarisa igati. Kui Vilno tänavatele tekkis esimene hoburaudtee, kutsus kuberner esimesele mööda linna sõidule ainsa juudina aukülaliseks ka mu vaarisa. Võimalik, et meie pere kunstihuvi ja -kalduvused pärinevadki just sellest sugupuu oksast.

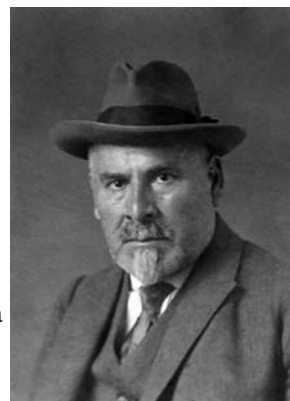
Isa ühest onupojast Abram Morevskist sai Poolas kuulus juudi näitleja. Teda nimetati juudi teatri legendiks. Ta otsustas saada näitlejaks jõukate vanemate tahte vastu. Kuhu saatus teda ka ei paisanud – Moskvasse, Pariisi, Londonisse – ta elas vaid teatrimuljetest. Näitleja Vassili Dalmatovi soovitusel võeti ta hiljem vastu Suvorini teatrikooli, mille ta hiilgavalt lõpetas. Venemaa lavadel mängis ta 1917. aastani. Tema rollid olid näiteks “Revidendi” linnapea, Kin Alexandre Dumas’ samanimelisest näidendist, Danton Georg Büchner “Dantoni surmast”. Tema tipprolliks jäi aga peaosa Leonid Andrejevi näidendis “See, kes saab kõrvakiilu”.

Pärast revolutsiooni tuli Morevski tagasi Vilniusse, mis tollal oli veel Poola linn. 1918. aastast hakkas ta seal mängima juudi laval. Etendati kuulsaid klassikalisi näidendeid, mille Morevski ise oli juudi keelde tõlkinud. Näiteks Gutškovi “Uriel Akosta”, juba mainitud Bücheri ja Leonid Andrejevi näidendid. Müstilises draamas “Dibuk” mängis ta vaimulikku. Seda rolli mängisid paljud, kuid juudi teatri ajaloos seostub see alati Morevski nimega.

Morevskil oli talumatu iseloom. Hellitatud lapsena ei käinud ta koolis, õpetajad kutsuti tema juurde koju. Temast sai egotsentriline, pidevalt konfliktne, lapsepõlvest kapriisne inimene. Poola teatrikriitik nii temast kirjutas: “Kapriisne laps, kapriisne üliõpilane, kapriisne sõber ja kapriisne vanamees.”

1947. aastal, kui viibisin Leningradis, teatas isa mulle, et mind külastab läbisõidul Abram Morevski (kõik sõjaaastad elas ta Ufaas). Isa palus, et ma teda vastu võtaksin ja kostitaksin. Närveerides niisuguse kohtumise ootuses, müüsin ära oma kaardiga saadud leivaportsjoni, ostsin kohvikust Nord kaks kooki – temale ja endale – ja jäin külalist ootama. Saabus tüüpiline näitleja, suurt kasvu, valjuhäälnel. Ta istus kaetud laua taha, kallasin talle teed ja ühe hetkega sõi ta ära mõlemad koogid. Minus ärkas tema vastu äge ja kestev viha. Alles pärast seda, kui ta saatis mulle armsa kirja, milles nimetas mind kaunitariks, andestasin talle kõik.

Lõplikult pöördus Morevski Varssavisse tagasi 1956. aastal lavastajana. Kamenskaja-nimelise juudi teatri lavale tõi ta näidendi “Dibuk”. Tema memuaarid “Sinna ja tagasi. Mälestusi ja mõtteid juudi näitlejast” avaldati sõja järel Varssavis juudi, hiljem Londonis inglise keeles. Morevski suri 78-aastasena Varssavis, sel ajal oli tal käsil oma memuaaride viienda köite koostamine.

*Vanaisa Ber Gens suri
enne minu sündimist*

*Näitleja Abram
Morevski, egotsent-
riline ja valjuhäälnel*

*Kuulus režissöör
Ernst Lubitsch*

Teine onupoeg Ernst Lubitsch oli kuulus režissöör Hollywoodis. Tema filmides mängisid nii Marlene Dietrich kui ka Greta Garbo. Saksamaalt pärit Lubitsch oli Max Reinhardti õpilane, töötas näitlejana ja hiljem lavastajana Saksamaa kinos. 1923. aastal asus ta Hollywoodi. Oma komöödiafilmidega hõivas ta koha maailma kinematograafia ajaloos.

Vanaisa Ber ja vanaema Ida

Kui Menakeride suguvõsa liikmed püüdsid kultuuri ja kunsti poole, välja juutide kogukonna suletusest, siis Gensid huvitusid pigem majandustegevusest.

Vanaisa Ber Gens oli Leedu väikeasulas vaene käsitöeline nagu tema isagi. 16. eluaastal võeti talle naiseks Ida Menaker. Seda peeti heaks partiiks, pruut valdas vene keelt, natuke tundis isegi prantsuse keelt ja oli üldse tolle määra järgi haritud. Nad elasid vaeselt, ei erinenud millegi poolest ümberkaudsetest eakaaslastest. Nende vanem poeg sündis veel majas, kus ühesainsas toas magati, söödi, tehti tööd ja tegeldi igapäevase majapidamisega. Vanaisa, energiline ja tark mees, oli seitse aastat kindameistri õpilane, seejärel avas isikliku töökoja. Oma galanteriikaupadega – kinnaste ja püksitraksidena – hakkas ta Eestis käima. Kauplemine läks edukalt. Jurjevise elas palju Saksa mõisnikke ja nende üliõpilastest-korporantidest pojad kandsid tingimata kindaid, see oli märk kõrgemasse seltskonda kuulumisest. Varsti hakkas vanaisa ka teiste käsitöeliste kaupa müüma, aga 1885. aastal asus lõplikult Jurjevise ja avas seal suure galanteriikaupluse.

Jurjev asus paikkonnast väljaspool. Juutidest võisid siin elada ainult käsitöelised – esimese järgu kaupmehed, kellel oli vastav diplom juba viis aastat, siis veel kõrgema haridusega juudid ja nende soldatite järglased, kelle esiisad olid teeninud 25 aastat Nikolai I vägedes. Tõsi, Balti kubermangule kehtis üks soodustus: seal võisid elada ka juudid, kes olid Liivimaale või Eestisse asunud enne 1880. aastat.

Tuttava pristavi abil õnnestus vanaaisal hankida dokument kinnituseks, et ta elas Liivimaa kubermangus enne 1880. aastat. Sellega sai ta seadusliku õiguse elada Jurjevise. Kaubandustöö nõudis siiski sagedast ringisõitmist. Juba aastates vanaisa sõitis Kiievisse ja justkui lõpetas sealses ülikoolis stomatoloogiateaduskonna. Võimalik, et ta isegi õppis seal midagi. Kuidas sellega ka polnud, tagasi tuli vanaisa püha Vladimiri imperaatorliku ülikooli diplomiga, milles kinnitati, et “Haim Berko Leibo Ovsejevitš Gens, juudi usku, on läbinud vastavad katsed 1903. aasta 3. detsembril, saanud hambaarsti kutse ja sellega kaasas käivad õigused”. Diplomil on rektori, riiginõuniku K. Bobrinski allkiri. Nüüd sai vanaisa seadusliku õiguse elada juudi kogukonnast väljaspool kogu Venemaa impeeriumi territooriumil ja tema asjad hakkasid kiiresti edenema. Ta rikastus. Peale maja, kus paiknesid kauplus, laoruumid ja korter, ehitas vanaisa neljakorruselise tulutoova maja seitsme kaupluseruumiga esimesel korrusel. Hoonet piirasid kolm tänavat otse Jurjevi südames Rajakoja platsi kõrval. Peale selle omandas vanaisa veel ühe kesklinna maja, milles asus võõrastemaja “Belvieu”, samuti saekaatri.

*Postkaart XX sajandi algusest. Minu vanaisa maja
Tartus, kolmandal korrusel elas vanaema*

Vanaisa ei olnud eriti haritud. Ta oli inimene, kes kõik vajaliku lennult haaras. Teiste maade kaubanduspartneritega suhtlemise hõlbustamiseks õppis ta kiiresti ära eesti, vene ja saksa keele. Ber Gensil oli kaupmehena jäägitult ausa mehe reputatsioon, tema sõna maksis rohkem kui allkiri vekslil. Seetõttu sai ta suulise tellimise peale kaupa Berliinist, Stockholmist, Londonist, Itaaliast ja mujalt. Ta müüs odavamalt kui kohalikud sakslased ja väikesi külapoodnikke aitas ta alati nii kauba kui ka nõuannetega.

Vanaisa oli hea enesevalitsusega. Kui 1907. aastal käis tema majas läbiotsimine – otsiti tema revolutsiooniliselt meelestatud poja (temast tuleb veel juttu) peidetud relvi –, kõndis vanaisa politseinikega koos ja iga kord, kui need peidikule liginesid, surus ta järjekordse meelega pristavile pihku ning relvi ei leitudki.

1918. aastal oli Jurjev mõned kuud bolševike võimu all, vanaisa varjas end Riias sugulaste juures. Sealgi said relvastatud sõdurid ta kätte. Kui temalt küsiti, kas siin asub kaupmees Gens Tartust, vastas ta, et läheb ja kutsub kohe, ise aga põgenes köögiukse kaudu. Vanaisa USA-s elav vend külastas teda 1913. aastal ja võttis lubaduse, et vanaisa sõidab omakorda tema juurde. 1925. aastal suunduski Ber Gens ookeani taha. Kas kohtumise ärevusest või liigsest joogist – vanaisa ei istunud lauda ilma klaasi viina ja pudeli õlleta – sealsamas Seattle'is ta suri. Süda ütles üles. Tartusse jõudis ta juba tsinkkirstus. Ta maeti suurte auavaldustega vanale juudi kalmistule kesklinnas. 20-nda sajandi lõpuaastail rüvetasid seda kalmistut sageli fašismimeelsed noorukid, kes hauakive laiali pildusid. Jääb vaid imestada, kuidas nad suutsid maha tõmmata kõrge musta samba.

Kui nooruke Ida Menaker 1884. aastal vanaisale mehele pandi, ei küsinud keegi tütarlapse arvamust. Ta lihtsalt kuuletus vanemate soovile. See aga ei tähenda, nagu olnuks ta loomult passiivne ja alistuv. Kuigi mäletan vanaema juba elatanud naisena, hämmastas ta oma energia ja mõistusega.

Tartusse kolimine avaldas vanaema Idale tohutut mõju. Vaesust täis kodulinnakese kärrikaste kasimata tänavatega harjunud, vaimustas teda Jurjevi puhtus, vaikus ja kõikjal valitsev

kord. Vanaema võlus saksa kultuur niivõrd, et ta tahtis aega viitmata sellest osa saada. Ta luges palju saksa ja vene keeles, üsna kiiresti õppis ta nendes keeltes ka rääkima. Kodus hakkas ta lastega saksa keelt rääkima, uuris kohalikku saksa ajalehte, mida tema viimaste elupäevadeni talle telliti. Vanaema andis enda meelest isegi oma lastele kõlavamad eesnimed. Sellel ajal oli ka miinuseid, koolis naeris õpetaja välja katsed võtta euroopalikult kõlavaid nimesid. Sellega lugu piirduski. Ainult minu isa muutis passis nime Idel Juliuseks.

Vanaemal oli võrratu kunstimaitse. Talle meeldis käia komisjonikauplustes ning otsida välja ilusaid asju ja pilte. Ta riietus maitsekalt. Vanaema armastas tikkida, luues värvilistest siidlõngadest kunstipäraseid maastikke. Ilusates raamides kaunistasid need korterit. Vanas eas otsustas ta teha igale oma arvukatest lapselastest kõikide nõuete kohaselt valmistatud vaibad. Mind hämmastas, kuidas see väike õbluke naine peaaegu aasta aasta järel tõi ilmale lapse, kokku kaheksa, toitis ja kasvatas neid. Ta juhtis 15-liikmelise pere majandamist, sest lauda istus ka sugulasi-poemüüjaid. Ta jõudis veel ka poodi mehele appi joosta. Suvel aga kolis ta kogu perega suvilasse, valmistas seal keediseid ja hoidiseid. Ta ei paanitsenud kunagi, vaid säilitas alati rahulikkuse.

Vanaema Ida. Meie, lapselapsed, armastasime teda väga

Vanaema Ida viimased päevad olid murelikud. Oli esimene sõjakuu. Kõik lapsed oma perega, välja arvatud tütre pere, evakueerusid. Muidugi muutis see ärevaks 78-aastase naise südame ja õöl, kui sakslased Tartusse sisenesid, vanaema suri. Võib vaid saatust tänada, et ta suri loomulikku surma ja ei pidanud jagama enamiku linna jäänud juutide saatust, kes lasti maha linnaäärses tankitõrjekraavis. Truu teenijanna mattis vanaema õigeusu kalmistule. Haud on rohtu kasvanud.

Niisiis, 19. sajandi lõpuks oli vanaisa Beri ja vanaema Ida peres kaheksa last, seitse poega ja tütar. Kõik peale ühe said hiljem kõrgema hariduse. Perekonnas järgiti rangelt religioosist tulenevaid rituaale. Söömine oli reeglitega. Peisah-pühade eel algas vanaema majas suurpuhastus. Igalt poolt tuli viimse raasuni kokku korjata kõik pärmiga tehtud toidud. Peisah-nädalaks vahetati välja lauanõud nii köögis kui ka söögitoas.

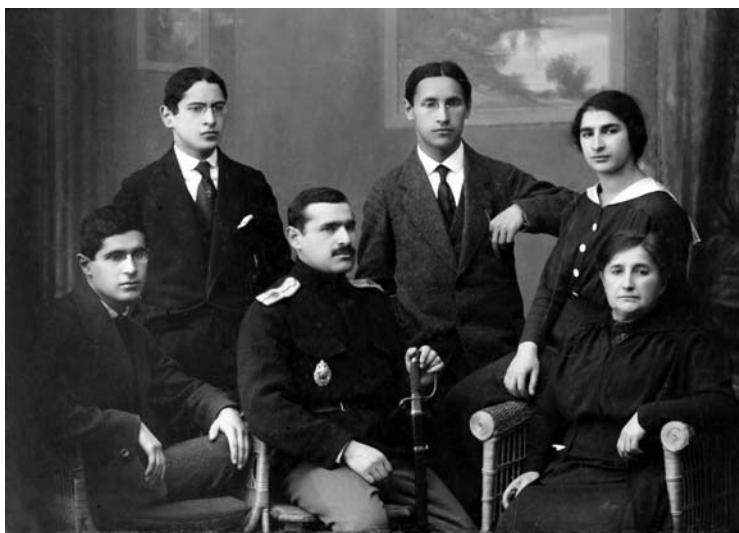

Foto 1915. aastast onu Kolja rindelt saabumise puhul. Vasakult: Abram, Kolja, vanaema (istub). Seisavad Jakov, Julius ja Ljuba

Esimene pühadeaegne kokkutulek oli eriti pidulik. Sama pidulikult tähistati hannukat (tähistab Jeruusalemma templi puhastamist pärast seda, kui kreeklased olid selle rüvetanud). Majas põlesid hannuka-küünlad. Kuigi ma olin ja jäin uskmatuks, süütan ma hannuka-päeval küünla vanaema ja kõigi lähedaste auks, meie hävinud kodu mälestuseks.

Meie, noorem põlvkond, ei kasvanud reli-

giooni vaimus ega kartnud selle tõttu ka Jumala karistust. Meid oli õpetatud, et vanaema kodus tuleb järgida traditsioone. Me kõik armastasime vanaema ja laupäeviti saatis keegi meist teda sünaagoogi, kandes tema väikest kotti (vastavalt “seadusele” ei tohtinud ta ise seda kirikuteel kanda).

Minu isa põlvkond

Mu isal oli kuus venda ja üks õde. Igaühe saatus on olnud tähelepanuväärne.

Vanemat venda Nossonit me jumaldasime. Ta oli pikk sihvakas mees, laitis meie suurt söömahimu. “Lauast ei tule tõusta mitte täis kõhuga, vaid sooviga veel natuke süüa,” rääkis ta. Isa ta järgis seda reeglit kogu elu ja ainsana vendadest elas 87-aastaseks.

Nagu kõik vennad, lõpetas ta hederi ja astus 8-aastaselt gümnaasiumi. Ta oli pöörane võimleja Mäletan, et ta võis veel üle 70 aasta vanuselt teha kätelseisu toetades ühe käega tooli seljatoele.

Onu oli pühendunud ja vastutustundeline. Kõik, mis ta alustas, püüdis ta lõpuni viia. Tema häda (võib-olla hoopis edu) oli tema isa jõukus. Nossonil nagu teistelgi vendadel ei olnud vaja elatise hankimiseks töötada ja ta loobus oma arsti-praksisest. Ta elu kulges kolmes mõõtmes: ta kurameeris daamidega, kaevus arhiividesse ja kollektioneeris Eestis elavate juutide ajaloolist tausta puudutavaid dokumente ja esemeid. Tema sulest ilmusid mõned Baltikumi juutide elu käsitlevad raamatukesed, kollektsoonis leidis üliharuldasi dokumente, näiteks Shklovi linna juutide poolt tsaar Paul I-le läkitatud auaadress, pärgamendile kirjutatud Alžeeria juutide abieluleping ja palju muud. Onu Nosson rajas koguni kodus väikese muuseumi juutide ajaloo kohta. Kahjuks pillutasid selle kõik laiali ja hävitasid 20. sajandi katastroofid. Imekombel on ühes Eesti arhiivis säilinud meie pere sugupuu, tänu millele võimegi praegu teada esivanemate elust kuni 18. sajandi keskpaigani.

Onu Nosson armastas nooruses lihaseid demonstreerida

Onu Nossonit saatis naiste hulgas edu. Temasse armusid paljud noored neid. Neid võlus tema intelligentne välimus, peenetundelisus, musikaalsus, oskus kirjutada luulet ja proosatki. Kui ta oli armunud, ülistas ta oma kiindumuse objekti kui mitte luuletustes, siis kirjades ja lüürilistes esseedes. Ja seejuures oli Nosson veendunud vanapoiss! Armuseiklustes oskas ta abiellumise alati viimasel hetkel ära hoida. Onu armastas korrata oma eeskuju Sokratese lauset, kes vastas küsimusele, kas võtta naine või mitte: “Ükskõik kumba sa ei valiks, ikka jääd kahetsema.”

Saabus 1940. aasta. Eestist sai Nõukogude vabariik. Nüüd oli vaja elatist teenima hakata. Onu Nossonile tuli meelde tema elukutse ja ta hakkas tööle silmaarstina. Töötada tuli tal Lõuna-Eesti provintsilinnakeses ainult aasta. Siis hakkas sõda. Tartusse ema juurde tulla ta enam ei võinud, sakslased tungisid peale. Suvepalitus, portfellikeseaga, kus olid prilliklaaside näidised, ilma rahata ja ärevil, põgenes ta ida poole. Jõudes Uljanovi oblastisse, hakkas ta arstina tööle väikse külakese haiglas.

Seal tutvus ta noore lesega, kes oli armsa välimusega, armastas poeesiat ja joonistas hästi. Ta töötas farmatseudina ja oli toeks ebapraktilisele arstile. 1943. aasta kevadel sündis neil tütar. Stalingradi võidu auks pandi talle nimeks Viktoria. Minu isa läks endast välja: “58-aastasena soetada laps! Ise ilmast ilma haige! Ta ju ei ela isegi selle ajani, mil tüdruk kooli läheb!” Kuid kõik läks teisiti.

Nosson mitte ainult ei kasvatanud üles tütre, kes oli temaga sarnane – võluv ja tark olevus –, vaid elas tema pulma ja tütre tütre sünnini ning saatis selle tütre tütre veel ise esimesse klassi.

Vanas eas oli Nosson liigutav ja natuke lapsik romantik. Ta kogus maailma rahvaste vanaõnu ja kõnekäände, oli väga uhke, kui tema kollektsiooni ilmus midagi niisugust, mida ta ei leidnud elukutseliste folkloriste paksudes teaduslikes töedes.

Nagu nooruses, jätkas onu esseede kirjutamist. Üks neist on säilinud: vaimukas lugu suudluse ajaloost, väljavõtetest antiiksest ja meie päevade kirjandusest. Ükskord õhtul oli ta meie juures külas ja ma keelitasin teda õhtusöögile jääma. “Ei saa,” ütles onu Nosson. “Mul ei ole mitte midagi lugeda enne uinumist, nii et on vaja veel kiiresti midagi kirjutada, et oleks, mida lugeda.”

Vanaisa Beri poegadel puudus täielikult nende isa praktiline meel ja majandamisoskus. Lühikese ajaga suutsid nad põhja lasta tohutu varanduse, mille nende töökas isa oli kogunud. 1939. aastaks oli Gensi edukas kaubamaja laostumise äärel. Ettevõtte müüdi, vennad jagasid omavahel raha ja sõid kõik kiiresti maha.

Oluline osa päranduse hävingus oli onu Naftalil, peres kutsuti teda Koljaks. 1925. aastal pärast isa surma arvas Kolja ennast peamiseks traditsioonide hoidjaks ja kaupluse eest vastutajaks, kuid tal puudus selleks talent. Teda käsutas ta naine, kellega ta oli tutvunud ülikooli arstiteaduskonnas. Koljal jätkus ettevaatamatust küsida minu isalt, kas ta peaks abielluma või mitte. Pruut oli Peterburi rikkaima börsimaakleri õde ja kunstnik Brodski vennatütar. Brodskil oli suurepärase maalikogu. Too viimane asjaolu oli isale otsustav ja ta vastas vennale: “Abiellu!”

Sonja oli silmakirjalik, mängis seltskonnadaami, tema mõju oma mehele polnud kõige parem. Naine oli pikk ja kõhn, Kolja aga tüsedavõitu ja lühike. Kurjad keeled nimetasid neid tagaselja “ööpotiks ja põrandaharjaks”.

Joe oma rännuaas-
tail New Yorgis

Kõige eredamaks vendade seas oli fantasöör ja avantürist Jossif, peres kutsuti teda Joeks. Ta armastas fantaseerida, tema jutustused kubisesid kõikvõimalikest väljamõeldistest. Jossif fantaseeris nii tõepäraselt, et kuigi vennad tema luiskamisoskust teadsid, ajasid ometi kõrvad kikki ja kuulasid teda. Poisikesena tuli ta kord lõunaajal koju ja rääkis, et Kivisild – suurepärase rajatis keset Tartut – on kokku varisenud. Ta jutustas sellest niisuguste üksikasjadega, et jäädigi uskuma. Muidugi oli ta kõik välja mõtelnud.

Pettunud Joe tõsiseltvõetavuses ja töövõimes, saatis vanaisa ta Ameerikasse venna juurde. Joe ei peatunud seal kaua, tõenäoliselt tüütas ta sugulased ära. Vend andis talle natuke raha ja saatis minema. Joe alustas rännakut mööda ühendriike. Ta aina vahetas elukutseid, oli mehaanik, voorimees ja saapapuhastaja. Välimuselt oli Joe meeldiv noormees, sportliku keha ja võluva naeratusega. Fotodel nägi välja nagu Hollywoodi artist. Nende fotodega käis ta ühest farmist teise

ja luiskas, et läheb koos oma sõbraga jalgsi Lõuna-Ameerikasse. Kergeusklikud farmerid andsid talle öömaja ja toitsid, vastutasuks jättis Joe neile oma autogrammiga foto. Sel kombel käis Joe Ameerika Ühendriigid idast läände läbi. Hiljem kauples ta enda ookeanilaevale kokaks, käis ära Indias, Hiinas, Jaapanis ja Austraalias. 33-aastaselt tuli ta koju tagasi, olles kõvasti muutunud. Tema "ülikoolid" ei läinud tühja, nad töid temas esile energilise ja sihiteadliku inimese.

Töö isa kaupluses ei huvitanud Joed, ta otsustas iseseisvalt tegutseda. Kovnos (nüüd Kaunas) õnnestus tal saada alumiiniumsulami salastatud retsept, selle alusel valmistati toidunõusid. Tulnud tagasi Tartusse, avas ta siin väikese vabriku, võttes äripartneriks ühe Saksamaa suurärimehe. Ettevõtte lõi õitsele. Kui aga kõik juba laabus, hakkas Joel igav. Ta müüs oma osa partnerile ja mõtles välja uue algatuse, koos sõbraga hakkas ta kondijahust nõöpe tootma. Ja jällegi, kui kõik juba edenes, hakkas Joel taas igav ja ta müüs oma osaluse. Muide, sellest ettevõttest kasvas hiljem välja kogu Eestis tuntuks saanud Tartu Kammivabrik. Mäletan, et Joe alustas veel ka vihmavarjude tootmist.

Joe armastas laialt elada ja kirjutas veksleid vasakule ja paremale. Aeg-ajalt, kui jõudis kätte maksmisaeg, kutsusid vennad kokku perekonna nõukogu ja südant kõvaks tehes maksid Joe võlad kinni.

1938. aastal otsustas Joe koos perega Palestiinasse sõita. Rahaga oli kitsas, pärandus olematuks sulamas. Korjanud kokku kogu vara – oma rännakutelt oli tal kogunenud hinnalisi asju – lahkuski Joe Eestist. Hiljem saime teada, et ta oli ostanud Haifas väikese eramu ja pidas seal mehaanikatöökoda. Meie kontaktid katkestas nõukogude võim, varsti aga juba sõda. 1945. aastal saime teada kurva tõe – onu Joe suri 56-aastaselt piinarikkasse luuvähki.

Onu Abram ilmutas veel ühe variandi "juudi saatusest". Noorukina sõbrunes ta noore anarhistiga ja võttis omaks tolle eluvaated. Sõber varustas teda revolutsioonilise kirjandusega, osa sellest sattus ka teiste vendade kätte. Abram õppis professor Rostovtsevi kõrgematel meditsiinikursustel. Ta lausa sonis revolutsioonist ja sotsialismist. Seejuures materialiseerusid need ideed sageli ka tegudes. Nii nõustus ta anarhistist sõbra palvel peitma oma kodus proklamatsioone ja hektograafi.

Lähenes 1905. aasta. Noorsugu haaras aina laiemalt revolutsioonimeelsus. Genside maja pööningule tekkisid revolvrud. 1906. aastal algasid Venemaal pogrommid. Vanemad vennad astusid Juudi Omakaitse ja olid kõik relvastatud. Asi lõppes sellega, et raamatupidaja kaebuse põhjal anti käsk kaupmees Gensi maja läbi otsida. Nagu juba kirjutasin, tänu vanaisa külmaverelisusele relvi ei leitud. Küll aga leiti keelatud kirjandust. Liivimaa sandarmeeria arhiivides tuhnides avastas onu Nosson hiljem Genside perekonna kohta dokumendi, milles on öeldud, et läbiotsimisel avastati ligi 70 keelatud raamatut ja brošüüri. Kolm nädalat hoiti süüdistusmaterjali politseis, kolmele vanemale vennale aga määrati kolm kuud türmi kohalikus vanglas. Peamine "revolutsionäär" Abram jäeti koju ja ta vaatas ilmse kadedusega pealt, kuidas tema vanemaid vendi türmi viidi.

Enne 1917. aastat jõudis Abram sooritada kümne semestri eksamid meditsiinilistel kursustel. Venemaal järgnes üks revolutsioon teisele. Onu Abram trampis kannatamatusest jalg nagu korralikult välja õpetatud ratsahobune. Ta otsustas Venemaale sõita ja ehitada seal sotsialismi, mille kohta ta oli raamatutest lugenud. Ja kuigi Abramil ei olnud veel arstidiplomit, oli ta veendunud, et revolutsioon vajab just teda kui arsti. Meenutatakse, et ühel ilusal hommikul tõusis ta oma puhtast mugavast voodist, sõi hommikueineks härjasilmi ja jõi tassi kakaod, seejärel lahkus koos priske kohvriga Moskvasse, sealt edasi Kiievisse.

Kuna noor riigivõim vajas haritud inimesi, saadeti ta tööle Poltaavasse, kus ta peagi määrati tervishoiukomissari asetäitjaks. Siis aga tungisid linna kord denikinlased, kord mahnoo-

lased ja, nagu onu Abram ise meile jutustas, tuli tal Poltaavast jalga lasta, ronides üle tarade ja murdes läbi võsade. Minna polnud kuhugi ja ta tuli jälle tagasi Jurjevisse isa katuse alla. Pesi ennast, riietus ümber ja heitis taas magama oma puhtasse tärgeldatud linadega voodisse. Hommikul aga söi härjasilmi ja lõunaks biifsteeki.

Peagi aga sai tal jällesellisest heaolust villand ja ta sukeldus uuesti Venemaa revolutsiooni kaosesse.

Onu Abram

Endiselt vajati arste. 1919. aastal oli ta Doni-äärses Rostovis ja selle asemel, et teisi ravida, nakatus ta ise tähnilisse tüüfusse. Tema eest hoolitses kaunitarist meditsiiniõde, pärit rikkast Riia perekonnast. Nagu Abram, nii innustus ka see kaunitar sotsialismiideedest ja sukeldus revolutsiooniliste sündmuste keskmesse. Sealsamas Rostovis nad ka abiellusid. Raske oleks kujutleda erinevamaid inimesi kui tädi Dora ja onu Abram. Onu oli kerglane, hasartne, avantüristlik, armastas napsitada, kaarte mängida ja võiduajamistel riskida. Loomult oli ta lõpmata hea ja hingeline inimene. Naine seevastu oli revolutsioonieelse staažiga ideeline kommunist, teadis oma kohust. Nad olid temperamendilt liiga erinevad, veel enam vaadete ja huvide poolest. Onu Abram nimetas oma naist "Naljad jätta!". Pärast seda, kui onu revolutsiooniline palang möödus, ilmnes taas tema kerge, isegi kergemeelne elusuhtumine. Astunud naise õhutusel kommunistlikku parteisse, arvati ta sealt välja passiivsuse tõttu.

Kogu sõjaaja oli onu Abram rindehospidali ülem. Viimased eluaastad töötas ta Basmani haigla metoodikakabinetis ja tegeles tõsiselt meditsiiniajaloo uurimisega.

Üks noorematest vendadest, Zali, oli armas ja heasüdamlik. Natuke napsi võtnud, muutus ta väga vaimukaks. Ta polnud siiski intellektuaal. Arvan, et kogu oma elu jooksul ei lugenud ta midagi peale ajalehtede. Hariduselt farmatseut, asus ta tööle isa kauplusse. Zali oli vaba-tahtliku tuletõrjeühingu liige ja talle meeldis paraadidel marssida, talumatult läikivaks töödeldud kiiver peas.

Onu Jakob, ere isiksus, kes kahjuks 26-aastaselt suri

Seevastu Jakob, kaheksast lapsest noorim, oli tõeline intellektuaal. 12-aastaselt asutas ta koduse ajalehe "Mõtlega Hääle", oli selle väljaandja ja peatoimetaja. Umbes 10 eksemplari on säilinud. Sisu oli mitmekülgne, perekondlikud uudised segunesid teatega Lev Tolstoi surmast ja vendade Genside koolikaaslase Aleksander Rajevski kirjutistega. Viimasest, muide, sai Venemaa esimene aviaator. 15-aastast Jakovit tunti juba kui ühiskonnategelast, juudi kogukonna eakad liikmed tulid tema juurde mitmetes asjades nõu pidama. Kahekümneselt sai temast tõelise ajakirja Noor Juudi Mõtte toimetaja, seal avaldati palju tema artikleid. Nagu teised vennad, õppis ka Jakob meditsiini. Ülikooli lõpetamise järel siirdus ta Viini ennast täiendama. Tema säravalt alanud elu katkes ootamatult. 26-aastasena suri ta Viinis pimesoo-leoperatsioonil tekkinud tromboosist. Sealsele juudi kalmitule ongi ta maetud.

Veelgi traagilisemaks kujunes Genside ainsa õe Ljuba saatus. Ta armus enesekeskse ja despootlikku Herman Brashinskisse, kes oli suure galanteriikaupluse omanik Tallinnas. Kui Genside pere kauples galanteriiesemetega Lõuna-Eestis, siis Brashinskid tegelesid sellesamaga põhja pool. Erinevalt Gensidest nemad ei laostunud ja nõukogude võimu kehtimahakkamisel saadeti nad Siberisse: mehed vangilaagrisse, kust tagasi enam ei tulnud, naised-lapsed asumisele, kust nad suure vaevaga pääsesid alles pärast Stalini surma.

Tädi Ljuba oma perega

Hermanil ja Ljubal õnnestus väljasaatmisest pääseda ilmselt sellepärast, et nad ei elanud tol ajal Tallinnas, vaid Tartus.

Kui sõda Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel algas ja sakslased olid Baltikumi tungimas, püüdsid kõik siinsed juudid, kes vähegi said, itta evakueeruda. Tädi Ljuba mees teatas aga kindlalt, et tema ei sõida maale, “kus pole korralikke peldikuid”. Tädi Ljuba kõhkles muudel põhjustel, ta ei tahtnud oma vana ema maha jätta. Nii nad omaenda õnnetuseks ära ei sõitnudki.

Kõik Tartusse jäänud juudid koguti juudi koolimajja Aleksandri tänaval, tädi Ljuba nimetati selle väikese kogukonna vanemaks. Kui pärast sõda avastati gestaapo kohaliku osakonna arhiivid, leidis seal palju fotosid meie perest. Ljuba juurde oli igal pool pliiatsiga märgitud: juudi bürgermeister.

Kunagi okupatsiooni esimestel nädalatel kohtus Ljuba tänaval Friedebert Tuglase naisega ja rääkis tolele, et läheb Saksa juhtide juurde taotlema Tartu juutide üleviimist Riia getosse, kuna siin tunnevad nad ennast suures ohus. See kavatsus jäi teoks tegemata.

Ühel novembriõhtul 1941. aastal kuulsid koolimaja naabruses elavad inimesed jubedat karjumist ja nuttu. Aknast välja vaadates nägid nad, et kooli juurde sõitsid veoautod ja sinna lükati peale inimesi. Asju neil kaasas ei olnud ja seda nähes mõistsid naabrid, et tegu ei ole mitte Riia getosse sõidutamise, vaid millegi hoopis hirmsamaga. Öine sõit lõppes tankitõrjekraavi ääres linna serval, kus kõik maha lasti.

Üksikasju kuulsime pärast sõda talumehelt, kes elas mõrvapaiga lähedal ja nägi kõike oma silmaga. Ta rääkis mu isale, et tundis ära tädi Ljuba, kes surus enda vastu oma särgiväel lapsi, et nood ei näeks nende poole suunatud automaaditorusid. See õudne kujutluspilt jälitab mind kogu mu elu ja sunnib võpatama tänaselgi päeval. Tädi Ljuba tütar oli 15, poeg 12 aastat vana.

Hermani saatusest pole täpseid teateid. On räägitud, et kui sakslased vallutasid Tartu, poodi elanike hirmutamiseks väljakul kolm meest, üks neist olnud justkui Herman Brashinski.

Lapsepõlv. Vanemad

Mu isa pühendas kogu oma elu raamatute ja kunstiteoste kogumisele. Et tema vaimne maailm oleks arusaadav, toon ära mõned fragmendid tema teisest (avaldamata) mälestusteraamatust.

“Oma gümnaasistielust tahan eredama momendina meenutada sõprust uuesti kooli astunud õpilase Boris Engelhardtiga. Tema isa saadeti Peterburist Eestisse ja nad asusid elama Jurjevisse. Terve aasta käisin ma iga päev Engelhardtide juures ja jäin sinna üsna hilise õhtuni. Borissi isal oli hiiglaslik raamatukogu. Nende kodus tutvusin kõigi maailmakirjanduse klassikutega. Kodanlikust kaupmeeste keskkonnast sattusin hoopis teise maailma, kõrgintelligentse perekonna aastatepikkuste kultuuritraditsioonide juurde. Mu sõbra vaarisa, vanaisa ja isa olid ära märgitud entsüklopeedias. Aasta sellises peres jättis minusse sügava jälje ja kahtlemata avaldas mõju minu iseloomu ja tuleviku kujunemisele.

Hakkasin varakult kunsti vastu huvi tundma. Juba gümnaasiumiaastatel alustasin kunstiraamatute kogumist. Vereštsagini piltide näitus Tartus XX sajandi algul oli esimene kunstinäitus, mida mul õnnestus näha. Esimene muuseum, mida külastasin, oli antiikkujude kogu Tartu ülikoolis. Ekskursioon Peterburi 1904. aastal andis võimaluse esimest korda käia Ermitaažis ja Aleksander III muuseumis (praegu Riiklik Vene Muuseum). Järgnenud muuseumide ja pildigaleriide külastused on seotud minu reisiga mööda Venemaad 1910. aastal. Viibisin Riias, Kiievis, Odessas, jalgsi käisin läbi osa Krimmist ja Gruusia sõjateest. Tagasi tulin laevaga mööda Volgat, Moskva ja Peterburi kaudu jõudsin koju.”

Üliõpilasaastatel hakkas isa võtma maalitunde kohaliku portreekunstniku Elisabeth Rudolphi juures. Soovimatus tegelda juriidikaga tõukas teda tõeliselt omandama armastatud kutseala. Kuna vanaisa oli tolleks ajaks rikastunud, avanes isal võimalus oma haridustee jätkamiseks. Ta sõitis Münchenisse ja astus sealse kunstiakadeemia arhitektuuriteaduskonda. Pöördun taas tema mälestuste juurde.

“Kolm semestrit Münchenis ja sõit Itaaliasse 1912. aastal pöörasid minu raamatuteadmised kunstist tegelikeks teadmisteks. Noil aastail ma enam ei vaadanud pilte, ma uurisin neid, märkisin ära kunstniku individuaalse käekirja, õppisin ära tundma kunstikoolkondi. Mulle meeldis ekselda vanal Pinakotekil ammuste meistrite keskel, itaalia ja saksa primitivistide hulgas. Rembrandt ja Michelangelo said mulle jumalateks, Leonardo jättis mu külmaks. Mu vaade kunstile oli nooruslikult maksimalistlik. Teadsin, et Rafaelist vaimustuda oleks häbiasi. Samuti olin veendunud, et Repinist tuleb vaatamata mööduda. Milaano Breri muuseumis astusin petumata Rafaeli maalist mööda. Ei aidanud seegi, et minu halvaks panust segadusse aetud saaliteenindaja jooksis mulle järele ja seletas kahest miljonist liirist, mis oli pildi hinnaks arvatud. Mind võlus Boticelli, enne Itaaliaase sõitu ei teadnud ma temast peaaegu mitte midagi.”

Harrastus muuseumi ja pildigaleriisid külastada viisid mu isa pidevate ja piinavate peavaludeni. Ta oli väga lühinägelik, joonestamine läks raskeks ja ta mõistis, et arhitektuuriga tuleb hüvasti jätta. Tuli Tartusse tagasi poöörduda. Väikese ülikoolilinnakese elu tundus pärast Saksamaa-aastaid aga talumatu.

“Kuu aja pärast olin juba Moskvast. Leidsin toa korteris, kus juba elas kaks advokaati. Pärast käisin Deibneri kaupluses, tellisin sealt kunstiajakirjad “Kunst” ja “Studio”. Tellimuse eest maksta polnud millegagi, palusin peremehelt maksupikendust. Too küsis, kes ma olen.

Saanud teada, et olen advokaat (jutt käis saksa keeles), küsis ta, kas ma ei tahaks võtta enda peale üht tema raha sissenõudmist. Nõustusin, sain loa osamaksudeks ja läksin kostja juurde. See oli likvideerimisele määratud raamatupood Kuznetski silla juures. Kostja maksis mulle

kohe raha ära, küsimata minult isegi tunnistust. Nii sai minust advokaat. Mul oli tookord päris ükskõik, millega tegelda, kui vaid saaksin Moskvasse jääda.”

Raamatukauplustest tulvil Moskvas võis isa täielikult realiseerida oma raamatuhuvi. Ta kohtus seal huvitavate inimestega, suhtles kubistide-futuristidega, käis kunstiloengutel ja dispuutidel. Nagu ta hiljem kirjutab, “segadusega peas ja komplektiga ajalehte Kunst, mis oli täis programme, manifeste, resolutsioone, tulin saajaprotsendilise formalistina tagasi koju, Eestisse.”

1918. aastast lülitus isa aktiivselt äsja loodud Eesti kunstnike ja kirjanike ühenduse “Pallas” tegevusse, mis oli oma eesmärgiks seadnud kunsti propaganda ja levitamise. Ühenduse peamiseks saavutuseks oli kunstikooli avamine 1919. aastal, ka isa pidas seal loenguid. Temale oli see värske õhu puhang, pääs ebameeldivast advokaaditööst, millega ta perekonda ülal pidas. Ühing “Pallas” korraldas kümneid kunstinäitusi, loomulikult lõi isa kõiges aktiivselt kaasa.

Temast sai ka juudi kogukonna “vasaku tiiva” ühendaja, juudi kultuuri propagandist. Isa oli juhatuse liige Juudi Kultuuriautonomias, mille Eesti valitsus 1926. aastal juutidele lõi. Ühest küljest etendas kultuuriautonomia tähtsat rolli juudi hariduse ja pärimuskultuuri arengus, teisest küljest aga soodustas rahvuslikku eraldatust, kuivõrd ühendas ainult oma rahvusgruppi.

Juudi kultuurielu keskuseks Tartus oli “Juudi ajaloo ja kirjanduse akadeemiline ühing”, asutatud juba XIX sajandi lõpul ja tegutsenud 1940. aastani. Juudi ajaloost, kultuurist, kirjandusest ja kunstist ei rääkinud seal mitte ainult Tartu intelligentsi esindajad, vaid ka paljud külalisesinejad. 1937. aastal esindas isa Eesti juudi kogukonda ülemaailmsel antifašistlikul juudi kultuuri kongressil Pariisis.

1934. aastani elas meie pere Tartus. Pärast seda, kui isast sai Rootsi tuletikustrusti “The Timber Company” esindaja Eestis, kolisime Tallinna. Tolleks ajaks oli isa raamatukogu üks suuremaid Baltikumis, meie kodu aga oli täis maale ja skulptuure.

Raamatutesse suhtus isa väga hoolivalt ja lubas mul sealt pilte vaadata ainult pärast seda, kui oli veendunud, et ma oskan õigesti lehekülgi pöörata, ei tee sõrme suus märjaks, võtan ettevaatlikult lehe ülemisest servast kinni ja libistan sõrmega ülevalt alla. Tunnistan, et 10–12-aastasena tundsin ma kunstiajalugu märksa paremini kui täna. Tookord võisin tundide kaupa vaadata jaapani XVIII–IX sajandi albumeid, need pakkusid mulle erilist huvi. Kunstniku pilguga justkui ülaltvaates kujutatud figuurid ja kompositsioonid pakkusid rikkalikku materjali lapse fantaasiale ja uudishimule.

Hakkasin varakult isaga näitustel käima. Olin seitsmene, kui läksime Tallinna Kunstihoonesse, mis asub linna keskel Vabaduse väljakul. Käimas oli Kaug-Ida portselani näitus. Stendide ümber olid veetud jämedad köied, nende taha ei tohtinud astuda. Äkki astus isa nõõri taha, võttis stendilt hiina taldriku ja hakkas seda silmitsema. Tardusin hirmust, teadsin, et nii ei tohi mingil juhul teha. Ootasin karmi käsklust ja ranget karistust. Selle asemel aga kuulsin kellegi heasoovlikku häält: “Noh, härra Gens, kas on tõeline kunstiteos või hale koopia?” Olin uhkusest lõhkemas, mõeldes – näe, keegi ei tohi, aga minu isa võib!

Isa pühendas mulle palju aega. Ta saagis vineerist näitelava, õpetas mind papist kujusid tegema ja dekoratsioone joonistama, nõudis, et ma oma väikesel laval kordaksin etendust, muda mind oli kunagi vaatama viidud.

Isa tähendas mulle minu elus väga palju.

Teistsugusteks kujunesid minu suhted mu kauni, elavaloomulise, targa ja õrna emaga.

Mu vanemate abielu oli täielik harmoonia. Ei mäleta, et kunagi oleks nende vahel kostnud vali või terav sõna. Kodus valitses emakultus. Teda ei saanud nimetada lihtsalt iluduseks, ta

oli erakordselt kena oma suurte pruunide silmadega ja saleda kehaga. Siiski oli tema peamiseks iluks heatahtlikkus ja piiritu elurõõm.

Üks meie tuttavatest rääkis mulle, kuidas ta 1916. aastal hoburaudtee vagunis istus. Lugu juhtus Tallinnas, mu ema kodulinnas, mis tookord oli impeeriumi üks peamisi mereväe sõjasadamaid Loode-Venemaal. Linn oli sõjaväelasi täis. Meie tuttav pani tähele, et mereväehvitserid täistuubitud vagunikeses vaatavad aina kuhugi tahapoole viimase istme suunas. Ka tema pöördus ja nägi võluvut tütarlast kuhilaks kerkivate kastanpruunide juuste ja säravate pruunide silmadega. Sellelt noorelt näolt pilku ära pöörata oli lihtsalt võimatu. Hiljem neid tutvustati. Kaunis tüdruk osutus gümnasistiks nimega Berta Maltinskaja. Oma nime ema vihkas, see meenutas talle kuulsat Esimese maailmasõja lahingukahurit "Suur Berta".

Nii nägid välja mu vanemad tutvumise ajal

Kooliõpingutes oli ema kehv. Kuid ta luges palju, armastas väga muusikat ja mängis suurepäraselt klaverit. Ta oli keeleandekas, peale saksa ja eesti keele valdas ka jidišit ja prantsuse keelt. Kõige enam aga meeldis talle lõbutseda, tantsida ja noorte meeste päid segi ajada, jäädes selle juures absoluutselt korralikuks ja hästikasvatatud neiuks.

Raskelt ja läbi häda lõpetas ema siiski kahekümneaastasena gümnaasiumi ja nii, nagu see on olnud ilusate tüdrukute puhul kõikide aegade traditsiooniks, astus temagi Tartu ülikooli filoloogiateaduskonda. Esimesest Tartu päevast peale ümbritsesid teda arvukad austajad. Esimesena armus temasse Genside vendadest vanim – Nosson. Romantik ja poeet kirjutas neiuale luuletusi, musitseeris tema juures õhtuti, tuli lilledega. Ta ei olnud ainuke. Õpingute ajal täitsid ema Tartu tuba armunud noormehed juudi perekondadest, kuivõrd teisest rahvusest austajad olid tol korral mõeldamatud.

Ja siis ilmus õhkajate hulka minu isa. Ta tuli igal õhtul. Kuid erinevalt teistest võistlejatest, kes aina püüdsid endale tähelepanu tõmmata, istus isa kusagil nurgas, võttis taskust raamatu ja süvenes lugemisse. Mõne aja pärast ta tõusis, jättis aupaklikult hüvasti ja läks. Selline kurameerimisviis tõi ootamatu edu. Nagu ema mulle hiljem jutustas, juba kahe nädala pärast ei märganud ta enda ümber kedagi teist kui ainult toda imelikku raamatuga tüüpi. Lugu lõppes sellega, et kahe semestri järele jättis ema ülikooli pooleli ja abiellus mu isaga.

Nagu tookord kombeks, mindi pulmareisile Itaaliasse. Isa viis ema muuseumidesse, oli suurepäraseks giidiks. Saabus sellinegi moment, kus emale paistis, et ta siiski on elukaaslase valikul eksinud, sest isa intellektuaalne pagas hakkas aeg-ajalt ema koormama.

Pulmareis lõppes sellega, et isa ostis viimase raha eest emale saia, pani ta Roomas Hispaania väljaku trepile istuma ja käskis oodata. Ise aga läks raha hankima, et saaks koju sõita. Vaene ema neelsa pisaraid, mugis kuiva saia ja mõtles hirmuga tulevikule.

Tulevik osutus aga suurepäraseks. Vanemad sõitsid läbi kogu Euroopa, kohtusid huvitava inimestega. Emagi sukeldus kunstiilma, see sai talle hingelähedaseks. Elu oli muretu. Ema hooleks jäi kodune majapidamine ja menüü koostamine köögitüdrukule, kes kunagi teenis Šaljapini majas ja oskas imepäraselt hästi süüa teha. Piisas, kui ema talle hommikul ütles, et õhtul tulevad külalised, rohkem polnud midagi vaja, ei mingit muret. Ema võis olla kindel, et laud kaetakse nagu vaja ja toit on maitsev. Vanemad mõistsid, et Alviine – nii oli köögitüdruku nimi – ei olnud oma rahalistes aruannetes eriti täpne, aga isa arvas, et nii maitsvate soustide eest võib ka materiaalselt kannatada. Nad ei kujutanud siiski ette Alviine mahhinatsioonide ulatust. 1939. aastal, töötanud meie juures peaaegu kaksikümmend aastat, Alviine lahkus, ostis endale kolmekorruselise tulutoova maja ja hakkas elama nagu majaomanik. Siis tuli nõukogude võim, maja natsionaliseeriti ja vaene Alviine jäi kõigest ilma. Pärast sõda tahtis ta meile tagasi tulla, aga meil ei olnud enam võimalik koduabilist pidada.

Majapidamisest vabal ajal tegeles ema käsitööga. Ta tikkis ja kudus meile ja endale ilusaid asju. Ta musitseeris palju ning osales oma kõlava sopraniga juudi harrastusteatri operettides. “Silvas” esinedes purustas ema endiselt meeste südameid. Ta oli palju lugenud ja isa kujul saanud omaenda Pygmalioni. Ta jumaldas isa ega vaielnud talle kunagi vastu. Siiski, kui isa tõi järjekordselt Euroopa-reisilt kaasa Inglismaalt oksjonilt ostetud 45 sentimeetri pikkuse kivist hobuse, pärit mingist hiinlaste hauakambrist, ema kannatus peaaegu katkes. Asi oli selles, et kivist hobu oli kauasest matusepaigas viibimisest külge saanud mingi jubeda, lausa talumatu haisu ning selle vine levis üle kogu korteri. Ema ütles: “Kas mina või hobune.” Isa leidis väljapääsu – tellis hobuse jaoks hermeetilise klaaskasti ja kõik rahunesid.

Oleksin väga tahtnud näha ema reaktsiooni, kui isal oleks õnnestunud osta see, mida ta aastaid unistavalt meenutas – uhke sarkofaagis muumia, mida ta oli näinud ühel Saksamaa oksjonil. Tookord, 20-ndail aastail, võis Saksamaalt krosside eest osta jumal teab mida, sest riiki oli haaranud seninägematu inflatsioon. Eesti kroon aga oli väga kõrges hinnas.

Kolmeaastasena läksin lasteaeda. Arvati, et laps peab õppima teiste lastega suhtlema. Õdede Hausenite lasteaed erines teistest selle poolest, et seal räägiti ainult prantsuse keeles.

Esimene päev lasteaias on mul mälus. Kodus oli mulle selgitatud, et seal ei tohi saksa keeles rääkida, võib ainult prantsuse keeles. Igaks juhuks õpetati, kuidas prantsuse keeles potile küsida. Mäletan, et keele omandamine erilist raskust ei valmistanud, tahes tahtmata ma ju pidin rääkima ja varsti tõepoolest saingi prantsuse keelega hakkama.

Lasteaiaga on mu mälestustes seotud üks sündmus, mis jättis mu hinge kibeda jälje. Samas lasteaias käis mu armastatud täditütar Atotška, minust kaks aastat vanem. Nii minu kui ka tema järele tulid kindlal ajal meie guvernandid. Ühel kurval päeval ei tulnud minu järele keegi. Kõik läksid ära, ma istusin üksinda suure saali põrandal, mängisin

Mu vend Ljova meie Tartu korteris

mängu-hiirega. Mind haarasid kurvad mõtted. Asi oli selles, et veidi aega enne seda kuulsin tänaval, kuidas kaks daami mind nähes rääkisid: “No mis sa ütled, kaunitar Bertotška Gensil on nii inetu tütar.” Ma kuulsin seda, kuid erilist tähelepanu neile sõnadele ei pööranud. Nüüd aga, kui minu järele ei tulnud, mõtlesin äkki, et mu vanematel ei olegi mind vaja, sest olen inetu. See mõte löikus teadvusse, olin täiesti meeletu. Õed Hausenid vaatasid aeg-ajalt saali, et näha, mis ma teen. Kuna nende tööpäev oli lõppenud, olid nad juba tagumistes tubades oma eraelu elamas. Pärastpoole taipasid nad meile koju helistada ja kohe tuldi mulle järele. Selgus, et oli juhtunud arusaamatus, Atotška guvernant pidi ka minu kaasa võtma, aga unustas. Hirm, et mind mu inetuse pärast võidakse võõrastele inimestele ära anda, piinas mind veel palju aastaid.

Isa kabinetti kogunenud perekond. Põrandal istuvad isa, Nosson ja ema, nende taga on vanaema ja vanaisa

Mitu aastat hiljem, kui elasime juba Tallinnas, korraldati juudi klubis lastele maskiball. Mulle õmmeldi vanadelt tekkidelt rebitud helesinisest siidist ilus kleit, rokokooostiilis krinoliini ja rüüsidega nagu täiskasvanud daamil. Sellises pidurüüs viiski ema mind juudi klubisse. Oli väga lõbus, ema istus samas saalis, vestles oma sõbrannadega. Äkki ma kaotasin ta silmist. Minus tärkasid vanad hirmud ja ma puhkesin täiel häälel nutma. Minu kisa peale tormas ema kohale, viis mu tualettruumi, tõstis mu uhke krinoliini üles ja andis tubli laksu taguotsale. See oli ainus kord elus, kui mind sel viisil karistati.

Hirm hüljatud saada kadus alles siis, kui mind lubati iseseisvalt, ilma saatjata kooli minna. See oli ilmselt teises klassis. Sisendasin endale otsustavalt: kas mu vanemad mind tahavad või mitte, koju tagasi lähen ma igal juhul. Kõik see tundub väga imelik, sest kodus elasin ma armastavas ümbruses.

Tartu elust meenub veel üks varane mälestus, mis jättis mulle hingehaava. Olin juba seitsmene, mu sõbranna Rehen neljane. Elasime tol suvel Narva-Jõesuus, Eesti kõige luksuslikumas kuurordis. Narva-Jõesuus puhkas rootslasi ja sakslasi, see oli märgatavalt hinnatum ja elitaarsem kuurort kui Riia rand. Mere kaldal asus kasiino “Villa Capricio” ja suur restoran. Supelrand oli tunduvalt lähem kui Riia oma, kuid laiem. Lumivalge liiv, männid, jõgi, lähedal

mets – kõik see töötas suurepäraselt puhkust. Jäätisemüüjad pakkusid oma kaupa otse rannas. Meile, lastele, meeldis vaadata, millise osavusega nad asetasiid vahvli vormi sisse, seejärel täitsid erinevate jäätisesortidega, katsid teise vahvliga ja võtsid selle maiuse osavalt vormi seest välja.

Narva-Jõesuus viibimise üks rituaale oli sõit mööda jõge kaugel veski juurde, kus sai istuda lihtsate hõõveldatud laudade taha ja juua külma piima suurte taluleivakäärude kõrvale, millele oli paksult võid ja mett peale määritud. Sellest igasugisest tavast võtsin meelsasti osa, kuigi vihkasin piima.

Narva-Jõesuu suures pargis seisis imposantne Kuursaali hoone. Seal korraldati puhkajatest publikule balle ja muid meelelahutusi. Tol suvel avaldati teadaanne, et Kuursaalis hakatakse valima iludusprintsessi ja võistleva on kutsutud kõik tüdrukud. Teadsin, et mul pole vaja sinna minna, see pole minu jaoks. Ema arvas, et kui ma sellest laste peost osa ei võta, siis kahetsen ja tunnen ennast õnnetuna. Rehen oli imeilus: säravad mustad juuksed, suured pruunid silmad, sirge nina, ühesõnaga – suurepärase lapsuke. Isegi täna, üle seitsmekümnesena, on ta ikkagi võluv naine.

Niisiis, kõik emad tulid kokku, ehitud tütrekesed kaasas. Kuurordi laval mängis orkester. Lapsi kamandati paarikaupa ringis kõndima, neid jälgis range žürii. Läksin koos Reheniga ja mu silmist veeresid vaikselt pisarad, nina ja silmad läksid punaseks, mis tegi asja veel hullumaks. Tundsime ennast alandatud ja tarbetuna. Keegi žüriist tuli meie juurde ja tõstis Reheni üles. Ümberringi plaksutati. Mu pisarad pääsesid veel enam valla ja see ei tulnud kadedusest. Ma lihtsalt mõistsin, et minu koht pole sellisel pidustusel. Printsessiks valiti hoopis keegi heledakene sinisilmne eesti tüdruk. Ei valitud juudi last! Seda alandavat ja üldiselt ebapedagoogilist üritust mäletan eluaeg.

Veel ühest seiklusest Narva-Jõesuus. Ilmselt juhtus see viimasel suvel enne nõukogude võimu kehtestamist. Olin juba gümnaasiumis, pidin minema viiendasse klassi. Ühel ilusal päeval täitus kuurort kuulutustega, et õhtul tuleb kuulus mustkunstnik Kastrotsa ja esineb restorani ees rannal. Sellel nimel oli tookord mõju ja meie, lapsed, unistasime teda näha. Oli aga selge, et vanemad meid sinna ei vii. Õhtu ju, restoran ja mingi Kastrotsa! Polnud lootustki. Sain Atotška nõusse, et ta veenaks oma 14-aastasest sõbrannat Lullit, et too omakorda räägiks noormehega, kes oli 17, Lullisse armunud ja meie silmis täiskasvanu. Lootsime temast saatjat, kellega koos Kastrotsat vaatama minna. Lulli pärast oli noormees kõigeeks valmis ja etenduse eel kogunesime vaikselt restorani juurde. Seltskond kujunes niisuguseks: minu 10-aastane tädipoeg, üheteistkümnene mina, peaaegu neljateistkümnese Atotška ja Lulli ning 17-aastane "täismehes" kavalier. Kui restoran avati, trügisime esimestena sisse, et hõivata parimad kohad otse tantsuplatsi ääres. Meie juurde astus veidi ebalev kelner ja teatas, et selles lauas istujatel tuleks tellida kas õhtusöök või pudel veini. Kuna me kõik olime juba kodus söönud, hääletasime veini poolt. Meie kavalier oli jõukast perest ja väljaminekud teda ei hirmutanud. Toodigi pudel veini, kallati pokaalidesse ja me hakkasime kannatamatult ootama. Meie rõõmuks algas etendus peagi ja me olime vaimustuses. Kuni selle ajani, mil Atotška mind laua all jalaga tonksas ja silmadega akna poole osutas. Seal seisis meie kõigi emad ja isad, näod neile avanenud pildist vapustatud. Siiski oli see vapustus seotud kergendusega, sest meid otsides ja mitte kusagilt leides olid nad kartnud hullemat. Viibinuks seal saalis mõni meie õpetajatest, oleksime kõik hoobilt gümnaasiumist välja heidetud, selles asjas oli kord vali.

Kahe aasta pärast, 1941. aasta külmal novembriõöl seisis meie tookordse seikluse osalised – kõik peale minu – Tartu linnaäärse tankitõrjekraavi serval saksa automaatide ees. Seal lõppesid nende elupäevad.

Kodu ja elu Tallinnas

Pöördun tagasi 1934. aasta sügisesse, mil Tallinnasse kolimine muutis palju minu elu. Mäletan, et isa sõitis Tallinnasse korterit otsima. Peaprobleemiks said seinad. Kuulsin aina juttu sellest, kuidas ta käis väljaüritavates korterites ja mõõtis sentimeetriga seinu. Tulemuseks oli, et raamatukogu pärast üürisime Tallinnas väga avara korteri. See hõivas suure eramu alumise korruse, maja oli projekteerinud seesama Soome arhitekt Lindgren, kes on ka Estonia teatri autor. Maja, kus elama hakkasime, kuulus silmaarstist Friedrich Akelile, kes oli omal ajal Eesti välisminister.

Meie kaheksatoalises väga kõrgete lagedega korteris oli üle viiekümne ruutmeetri suurune eeskoda, see kõik sai raamaturiuleid täis. Isa kabinet oli veelgi avaram, samuti söögituba, mille kõrged prantsuspäraseid aknad avanesid aeda. Ja igal pool olid raamatud.

Saabumispäeval eksisin ma ära, ei suutnud kedagi leida ja mind avastati mu röökimise peale ühest koridorinurgast. Tubade mõõtmed rõhusid mind, väikest tüdrukut. Mitte juhuslikult ei mänginud ma oma nukkudega lastetoa nurgas, kuhu olin laua ja küljeli lükatud toolide abil end ümbritsevast kaitstud ruumi eraldanud, et seal ennast mugavamalt tunda.

Tallinna maja, kus üürisime alumise korruse

Sain kuueaastaseks, olin piisavalt arukas tüdruk, kuid millegipärast veensin ennast, et isa kabinetis elavad nõiad. Tuba võis tõesti lapses hirmu tekitada, see oli kuuskümmend ruutmeetrit suur ja mingil viisil meenutas gooti lossi. Väikeste ruutudega kõrged aknad paiknesid poolringis, kõik seinad olid kaetud raamatutega, keset tuba seisis suur kirjutuslaud, mille juurest algav madal raamaturiul jagas toa justkui kaheks osaks. Nurgas oli hiiglaslik kamin, ulatudes peaaegu lakke. Kahe poolega uks oli kõrge. Sain aru, et oma hirmu tunnistada olnuks rumal, kuid ei võinud sinna sellest hoolimata midagi parata. Kui isa palus mul öhtul tuua prillid või mõni muu asi kirjutuslaualt, läksin pealtnäha julgelt, kuid südame võbisedes kabinetti. Asja tegi keerulisemaks seegi, et lampi ei saanud seal põlema lülitada mitte ukse juurest, vaid vastasseinalt. Ja mina, rumaluke, astusin pimedasse tuppa, tegin sügava reveransi ja rääkisin: “Kallid nõiad, ma olin täna sõnakuulelik laps.” Seejärel lülitasin ruttu lambi põlema, võtsin laualt, mis isa oli palunud, kustutasin tule ja söötsin jälle reveransitades ta-

gurpidi kabinetist välja, unustamata nõidadele veel üht sügavat kummardust teha. Nii kestis see ligi aasta, siis läksin kooli ja mul ei jäänud enam aega nõidadest mõelda.

Elu Tallinnas hakkas vähehaaval laabuma. Majas elas veel minuvanuseid lapsi, mängisin nendega õues ja lõpuks õppisin ära eesti keele, tolle ajani ma seda ei osanud. Mõnikord mängisime suures aias, mis kuulus meie korteri juurde, isa kasvas seal lilli ja aedmaasikaid. Tänapäeval on aed tühjaks raiutud, sellel kohal asub kooli staadion. Tolles koolimajas paiknes kunagi Prantsuse lütseum.

Hommikuti läks isa oma kontoris, see oli kodu lähedal. Poole kolmeks tuli ta tagasi, pere istus lõunalauda. Pärast seda heitis isa diivanile, sest teda vaevas sel ajal regulaarselt migreen. Erilise tunnustuse märgina lubati mul istuda isa kõrval ja vahetada tema laubal niisket käterätti.

Need peavalud saatsid isa kogu tema sõjaeelse elu. Arstid arvasid, et põhjuseks on tema vilets nägemine ja kummagi silma dioptri suur erinevus. Kui sõda algas ja me ešelonis istusime, ütles isa ohtes emale: "Mul on vaid kuuskümmend tabletti püramidooni, seda jätkub kuuekümneks päevaks. Mis pärast saab? Kas Nõukogude Liidus on püramidooni?"

Sõja lõpul olid kõik kuuskümmend tabletti alles. Sõda ise ravis isa migreenist, see ei kor-
dunud enam kunagi.

Mu vend Ljova õppis reaalkoolis, kuid millegipärast talle seal ei istunud ja üheksandasse klassi (enne sõda sai Eestis keskhariduse 12 aastaga) läks ta juudi gümnaasiumi. Too oli ime-
lik õppeasutus. Väike kool oli jagatud kaheks osaks, ühes õpiti ivriidi keeles, see oli sionistlik suund. Teises õpiti jidišit, mis oli kõnekeeleks suurema osa juudi perekondades. See oli kooli de-
mokraatliku suunitlusega osa. Juudi kogukonnas (sõjaeelses Eestis elas kõigest umbes 4500 juuti, see moodustas 0,5% riigi elanikkonnast) käis pidev sõdimine vasakpoolsete ja parempoolsete vahel. See puudutas ka kooli ja kogu juudi seltskonna elu. Meie kodus kehtis isa keeld osaleda mis tahes juudi parteides või ühingutes.

Mind puudutas see kõige vähem, sest õppisin Eesti ühes paremas tütarlaste koolis – Elfriede Lenderi gümnaasiumis. Selle kooli asutaja osales "Noor-Eesti" liikumises ja kuulus Eesti intelligentsi sellesse tiiba, mis alustas XX sajandi algul võitlust rahvusliku identiteedi eest, saksa ja vene ülemvõimu vastu hariduses ja kultuuris. Tsaariajal polnud rahvusvähemustel lubatud oma kultuuriühinguid luua. Sellepärast ühinesid noored Eesti intelligendid kas karskus- või spordiseltsidesse, et nende kattevarjus ka rahvuskultuuri probleeme arutada. Ilmuma hakkas eestikeelne ajaleht "Teataja", toimetajaks iseseisva Eesti Vabariigi tulevane president Konstantin Päts.

Tsaariaegsetes Eesti koolides käis õppetöö põhiliselt saksa või vene keeles. 1906. aastal toimus tähelepanuväärne sündmus, avati Elfriede Lenderi tasuta algkool nii poistele kui ka tüdrukutele. Aineid õpetati vene keeles, kuid programmis oli ka eesti keel. Hiljem reorganiseeriti just see kool Elfriede Lenderi nimeliseks tütarlaste gümnaasiumiks. Nüüd mõistan, miks meie kooli iga aasta 1. septembril külastas vabariigi president Konstantin Päts. Ta oli Elfriede Lenderi sõber, nooreestlaste liikumise aktiivseid eestvõtjaid. Pätsist tehtud õli-
portree rippus meie kooli aktusesaalis.

Distsipliin meie koolis oli karm. Vahetundidel ei tohtinud joosta, pidi aupaklikult jalutama nagu konservatooriumi suures saalis. Kui õpilane trepist alla tulles täiskasvanut kohtas, tuli tal oma astmel seisma tarduda ja vastutulija poole vaadata, nagu teevad sõjaväelased paraadil. Olin loomult paigalpäsimatu, raske oli nõudmistega kohaneda ja sageli alandati mu käitumishinnet.

Esimesest päevast õpetati meid joonimata paberilehele sirgetes ridades tähti kirjutama. Prantsuse keel algas esimesest klassist. Meie klassidaam oli proua Reder. Ta kandis näpitspril-

le, oli väga vali ja me tundsim tema ees surmahirmu. Ükskord ta helistas mu isale ja küsis, kas too pole vastu, kui ma kooli jõuluõhtul loen prantsuse keeles luuletuse Jeesus Kristusest. Arvati, et mu hääldus on hea. Isa ühmas, et tal on absoluutselt ükskõik, mida ma prantsuse keeles loen.

Meeles on usuõpetuse tunnid. Jälle helistati isale ja küsiti, kas on vaja kutsuda kooli rabi, et too õpetaks mulle juudi religiooni aluseid. Isa tänas viisakalt ja ütles, et pole vaja. Ta oli veendunud ateist. Mina aga käisin rahulolevalt usuõpetuse tundides Jumala seadustega tutvumas. Esiteks, neid tunde andis noor ja väga ilus pastor, kõik tüdrukud olid temasse kergelt armunud. Teiseks olid mulle need tunnid huvitavad, tutvusin piibli legendidega.

Elfriede Lenderi gümnaasium

Pean märkima, et meie koolis õppisid jõukate vanemate ja kõrgametnike lapsed. Oli ka mingi arv tüdrukuid, kes õppisid mitmesuguste heategevuslike fondide arvel. Sellepärast jälgiti rangeimal viisil, et kedagi ei alavääristataks. Valitses absoluutselt demokraatlik õhkkond. Proua Reder jälgis, mismoodi me riides käisime. Ei mingeid ehteid, krae pidi olema puuvillasest pikeest, mitte siidist. Mulle meeldis banaane süüa, kuid kunagi ei võinud ma neid kooli hommikusöögiks kaasa võtta. Ma ei teinudki seda, olin teadmiseks võtnud, et paljud tüdrukud ei saa endale banaane lubada.

Kõigi kooliaastate jooksul selles gümnaasiumis ei tunnetanud ma vähimatki antisemitismi ilmingut, kuigi sõjaeelses Eestis tuli seda siiski ette. Näiteks boikoteerisid juudid uut kohvikut "Kultas" Tallinna keskvaljaku ääres, sest seal leidis aset šovinistlikke väljaastumisi ja seda mitte ilma kohviku peremehe nõusolekuta. Meie naabermaas elasid lapsed, kes vahetevahel mind kividega loopida üritasid, samal ajal antisemiit-

likke solvanguid hüüdes. Meie gümnaasiumis polnud natsionalistlikel meeleoludel siiski võimalust.

Kui ma aga 1940. aasta 1. septembril, pärast Eesti liitmist Nõukogude Liidu koosseisu oma klassi tuln, sain šoki vihkamisest, mida tajusin esimesest hetkest. Eestlased arvasid, et juudid on süüdi Eesti nõukogulikuks saamises. Ilmselt seostati Molotovi ja Ribbentropi juutidega. Tõsi, mingi väike alus sellisteks meeleoludeks oli olemas. Mäletan hästi, et ühel 1940. aasta juunipäeval jooksime oma hoovi lastega Kaarli puiesteele vaatama rongkäiku, mis liikus Kadriorgu presidendilossi juurde, et nõuda Eesti astumist NSV Liitu. Me ronisime puu otsa ja vaatasime uudishimulikult meist mööduvat kolonni. Ja tööpoolest võtsid juudid manifestatsioonist aktiivselt osa. See torkas silma. Seda võib siiski mõista – Eestis elavad juudid tajusid eraldatust, aeg-ajalt valdas neid teise sordi inimesteks arvatute tunne. Nõukogude propaganda aga kuulutas rahvustevahelist võrdõiguslikkust, see meelitas paljusid juute.

Tegelikult tugevnesid antisemiitlikud meeleolud eestlaste hulgas just nõukogude võimu tulekuga. Mu südamesõbrannad andsid seda mullegi kohe mõista. Pisaratega lahkusin teisest koolitunnist, tuln koju ja ütlesin, et enam ma kooli ei lähe. Vanematel ei jäänud muud üle, kui viia mindki juudi kooli, kus juba õppis mu vend. Veel polnud jõutud seda kooli sulgeda.

Ma ei osanud jidišit ja alguses oli mul väga raske. Sain seal õppida vaid ühe aasta, siis algas sõda.

Isa oli vasakpoolsete vaadetega. Ta oli VOKSI (üleliidulise välismaadega kultuurisidemete arendamise ühing) aktiivne liige, külastas Nõukogude Liitu nii ükski kui ka emaga koos. Ta püüdis sealgi näha vaid head ja halba mitte märgata. Emaga aga oli näinud, kuidas elab tädi Dora – töö, poeskäigud, majapidamine, ühiskondlik töö. Ühel Moskva-sõidul emaga küsis: “Dora, kuidas saab nii elada?” Tädi Dora vastas talle: “Ma tean, et praegu on mu elu raske, seevastu hakkavad mu lapsed elama heaoluühiskonnas.” Ma ei tea, kas tema lapselapsed ja lapselapselapsed, kes on elanud tänase päevani, suudavad loota järelpõlvete paremat tulevikku.

1940. aasta kevadel sõitis isa Rootsi üle andma kompanii “The Timber Company” asjaajamist. Tagasiteel nägi ta Berliinis oma silmaga pargipinkidel kirja “Für Juden verboten!” (juutidele keelatud). Ta mõistis oma arvukate juutidest raamatusõprade meeleheidet, kes polnud jõudnud Saksamaalt ära sõita.

Kodus Eestis leidis isa eest nõukogude võimu. Meid suruti koomale, jäeti ainult neli tuba. Meie lastetubadesse majutati kaks ohvitseri. Nood vedasid endi juurde naisi, see ajas ema närvi, ta kartis halba mõju oma teismelisele pojale. Isa kabinetti ja raamatukogusse asus elama politruk. Too palus emalt luba kasutada meie koduabilise teeneid. Koduabiline tuli ema juurde hirmunud silmadega ja ütles, et politruk soovis munarõoga kuuteistkümnest munast. Kas see võiks tõi olla või sai ta valesti aru? Hiljem sõitis politruki juurde tema naine. Emal hakkas naisest kahju ja ta õpetas talle, kuidas riietuda, ja veenis teda mitte ostma öösärke õhtukleitide pähe.

Isa läks teaduslikuks töötajaks kunstimuuseumi ja esimest korda elus oli oma tööga tõeliselt rahul. Ta võttis nõukogude võimu heakskiiduga vastu. Üles kasvanud ja elanud vene kultuuris, oli ta sageli sõitnud Nõukogude Liitu, et käia Leningradi ja Moskva muuseumides, külastada bukinistide poode, vaadata uusi etendusi ja kohtuda kolleksionäridest sõpradega. 1934. aastal viis isa suure grupi Eesti intelligente Moskva teatrifestivalile. Isa arvas, et Venemaal käib suur sotsialistlik eksperiment. 1937. aastal aga keelduti talle esimest korda viisat andmast ja kuni 1939. aastani, Punaarmee baaside loomiseni Eestis, ta Venemaale ei sõitnud.

1941. aastal aimus õhus sõda ja repressioone, algas eestlaste massiline väljasaatmine Siberisse. Seda ei tehtud mitte ainult julmalt ja hirmsalt, vaid ka lollilt. Küüditati näiteks pisikesse poekese omanik, temagi arvati kodanlikuks ekspluataatoriks. Suuraksionäre aga ei puudutatud, sest need polnud kirjade järgi omanikud. Mäletan, et kui 1941. aasta juuni keskel kooli tulid, ei olnud meie klassis enam kuut-seitset õpilast. Noil päevil saadeti Siberisse ka ligi 400 Eestimaa juuti. Arvestades protsentuaalset juudi elanikkonda Eestis, represseriti juute siin kümme korda rohkem kui eestlasi oma rahvuse piires.

Meie pere päästis see, et 1939. aastal viisid isa vennad meie õitsva kaubandusfirma pankrotini, neil puudus anne seda vanaisa surma järel vee peal hoida ja juhtida. Kokkuvõttes mängis see asjaolu meie kasuks, suguseltsi ei arvatud ekspluataatoriteks ja me pääsesime Siberist.

1941. aasta kevadel, kui Euroopas juba sõda lõomas, tulid meile kurvad kirjad Varssavist. Isa lähedane sõber Julius Sigismundovitš Veitzman, kuulsa antikvariaadi “Rossika” asutaja Berliinis, oli suletud getosse. Veidral kombel jõudsid talle päralt toidupakid, mida mu vanemad talle saatma hakkasid.

*Viimane sõjajaelne
foto emast, 1939*

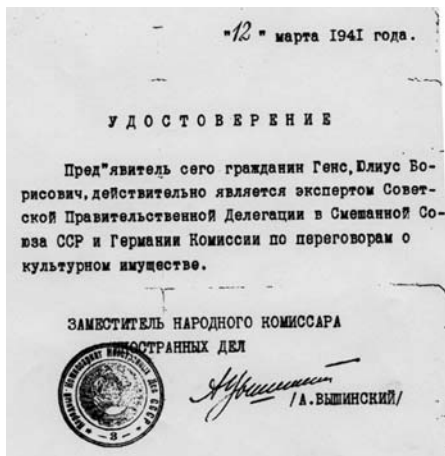

Mina emaga, 1940

Oli selge, et endine elu on jäädavalt möödas.

Sõja alates kuulus isa nende hulka, kellel oli ette nähtud viivitamatult tagalasse sõita. Kui Hitler 1939. aastal Baltikumi sakslasi kodumaale kutsus, võttis enamik siinseid sakslasi kutse vastu. Teatavasti olid baltisakslased tihedalt seotud vene kultuuriga, neil oli oluline osa ka Venemaa ajaloos. Tarvitseb vaid mainida nimesid, nagu Shtakelbergid, Tiesenhausenid, Benkendorfid, Krusensternid jne. Nende valduses olid suured Venemaa ajaloo seotud kultuuriväärtused. Paljud sakslased müüsid siin mõndagi väärtuslikku maha. Isal õnnestus osta Rõlejevi "Mõtted" poeedi enda autogrammiga, samuti Bestužev-Rjumini autogrammiga raamatuke. Tema kätte sattunud käsikirjad või vene kultuuri haruldused püüdis isa alati Venemaale saata. Näiteks Tšaikovski juubelinäitusele läks temalt helilooja üherealise pühendusega ja kunstnik Svetskovi joonistusega autogramm.

Nõukogude Eestist anti veel siia jäänud sakslastele luba välja rännata. Loodud oli Nõukogude-Saksa ühiskomisjon kultuuriväärtuste väljaviimiseks. Mu isa oli selle komisjoni kunstiline ekspert. Nädal enne sõda kutsuti ta Moskvasse, kus tal soovitati olla järeleandlikum ja lubada välja viia rohkem asju, sakslased olevat tema peale kaevanud, aga neid ei tasu vihale ajada. Erilisi vaidlusi isa ja lahkuvate sakslaste vahel põhjustasid mitmesuguste ühingute ja raamatukogude varad. Näiteks tahtsid sakslased kaasa võtta koduloomuuseumi raamatukogu, arvates selle tervenisti saksa asutuseks. Isal õnnestus tõestada, et linn oli andnud XVI sajandil muuseumisse hoiule Mihhailovskoje vene kloostri raamatukogu. Lõpuks jäidki need varad Eestisse.

Isa töötõend Vösinski allkirjaga

1941. aasta 15. juunil tuli isa Moskvast tagasi. Ta läks tolliametisse, kus oli tema töökoht, ja südant kõvaks tehes hakkas andma lubasid varade väljaveoks. Tolliametis teda sõda tabaski. 1. juulil tuli ta koju ja teatas, et homme sõidame ära. Mina, 12-aastane, asusin pakkima. Ema oli langenud täielikku apaatiasse, sest päev varem oli mu vend armeesse võetud. Isa jooksis sõidudokumente vormistama. Ta mõistis, et isegi kui me alaliseks ei sõida, vaevalt tagasi saabudes oma asjad siit eest leiame. Raha meil ei olnud. Isa võttis seinalt mõned Korovini, Somovi, Matvejevi ja veel mõne vene kunstniku pildid, eemaldas raamid ja keeras rulli lootuses, et häda korral saab neid maha müües mõneks ajaks elamisraha hankida.

Tegelikult ei olnud ema üldse hellitatud, rasketel aegadel ilmutas ta iseloomukindlust. Ta ei kaeveldud ega hädaldanud, oli ju meie elu nõukogude korra ajal hirmutavalt muutunud. Kui aga sõda algas ja meil seisis ees evakueerimine, nuttis ema kibedalt. Isa lohutusele, et ei tasu nutta mahajäävate asjade ja kaotatud heaolu pärast, vastas ema: "Ma ei nuta selle pärast. Ma ei tea, kuidas suudan teid ära toita, ma ei oska ju süüa teha."

Tõepoolest, oma neljakümne eluaasta jooksul polnud ema kordagi kööki astunud. Kui eelon meid Tšeljabinski oblasti väikesesse Nižni-Uvelki külla tõi, küsis ema kelleltki häbenedes, mismoodi keedetakse suppi. Talle seletati. Ta tegigi kõik, nagu öeldud, kuid ei vaadanud hoo-

lega juures ja vesi kees ära. Saime sellestki maitsva kuumroa. Sealtpeale võttis ema end kokku, õppis suurepäraselt süüa tegema ja ma kasutan seniajani paljusid tema retsepte.

Evakuatsioon

Meie kohanemine nõukoguliku elulaadiga osutus keeruliseks. Kui Taškenti saabusime, anti meie asjad hoiuruumi. Leidsime emaga koha väikeses nurgakeses, isa läks meile öömaja otsima. Oli 1941. aasta septembri algus, aga jaamaesine väljak oli juba täis murelikke inimesi istumas või tukkumas oma haleda majakraamihunniku otsas, teadmata, mis edasi saab. Isa leidis meile võõrastemajas toa. Pärast otisis ta meid mitu tundi, sest oli ära unustanud, kus meie õnnetu nurgake asub. Võõrastemajas tundis administraator huvi, kus meie asjad on. Isa ütles, et toob

Meie esimene sõjapao eluase Tšeljabinski oblasti Nižni-Uvelki külas

need homme hoiuruumist ära. Järgmisel päeval ta läkski... ja tuli väga ruttu tagasi. Imestunud administraator küsis, kus asjad on. Isa ütles, et laadis need eeslivankrile ja teatas voorimehele, kuhu need tuua. Nagu Pariisiki: “Viige asjad “Plaza Hotelli!”. Selle järgi, kuidas meile kaasa tundev administraator kahvatas, mõistis isa, et tegi midagi valesti. Vanale usbekile poleks maksnud midagi kaduda koos koormaga vanalinna savist müüritiste rägastikku, mis varjasid maju ja aedu, ning me oleksime kõigest ilma jäänud. Ilma oma kraamita aga oleksime vaevalt sõjasegadused üle elanud.

Umbes neljakümne minuti pärast kostis aga kapjade plaginat ja eeslike koos meie varaga peatus võõrastemaja ees. Personal pidas seda imeks.

Tööd ja elamispiinda muretsedes tutvus isa Jevgenia Isaakovna Landeriga, kelle pere kuulus kohaliku intelligentsi hulka. Nähes meie kohanematust nõukogulike oludega püüdis Jevgenia Isaakovna meid igati toetada. Ta aitas omaenda kodu lähedalt meilegi toa leida, jagas häid nõuandeid. Edututel tööotsingutel püüdis ema riietuda võimalikult tagasihoidlikult. Seda nähes küsis Jevgenia: “Kas Teil ei leidu midagi elegantsemat?” Ema vastas, et tal on kahe punarebasega kostüüm. “Väga hea,” õpetas heatahtlik Jevgenia, “pange oma rebastega kostüüm selga (hiljem me müüsimme need rebased edukalt koos kostüümiga) ja minge tööd otsima.”

Ema kuulas sõna ja läks kunstnike liidu kunstitöökodadesse, kus valmistati trafaretseid plakateid. Ta võeti kohe sinna ametisse ja neis töökodades töötas ta kõik kolm ja pool aastat, mis me Taškendis elasime.

Esimesed kaks kuud Usbekistani pealinnas kulusid mul vene keele omandamiseks. Kirjutasin usaldavalt üles kõik sõnad stendidelt, seintelt ja taradelt. Õhtuti seletas isa mulle nende tähendust. Paljud sõnad tõmbas ta maha, öeldes: “Seda pole sulle vaja.” Kahe kuuga sain keele niipalju selgeks, et võisin kooli minna. Mu aktsent viis aga selleni, et alguses lapsed peksid mind, sest pidasid Saksa spiooniks. Koju tulin üleni sinikates. Ema nõudis, et isa läheks kooli suhteid selgitama. Isa arvas, et sellest poleks abi ja et mul tuleb endal hakkama saada. Ükskord koolist tulles astus minu juurde poisivolask, ütles midagi solvavat ja löi mul

portfelli käest. See vihastas mind nii, et kargasin talle kallale nagu kass, küünistasin ja hammustasin. Me veerlesime maas ja kooli valvur lahutas meid suure vaevaga. Sestpeale suhted muutusid ja mind ei pekstud enam.

Emal harjus kiiresti uute oludega

Koolis juhtus minuga veel üks naljakas seik. Kui ma esimest korda oma uude klassi astusin, hüüdis üks armas tüdruk: “Istu minu kõrvale, minu juures on vaba koht.” Too tüdruk aitas mind väga, näitas ajaloo- ja geograafiaõpikus kätte õiged kohad, kust oli vaja vastama hakata. Olin need leheküljed pähe õppinud, teadmata iga kord sõnade tähendust. Ükskord palus direktor mu emal tõsiselt jutuajamiseks kooli tulla. Ta rääkis emale, et kuna riigis on kehtestatud kohustuslik keskharidus, siis peab kõik lapsed kooli vastu võtma. Mina aga istun ühes pingis tüdrukuga, kelle hüüdnimi on “Kafanovi tänava

Lilka”, mis pidi iseloomustama tüdruku moraalset palet. Direktor palus emal mind veenda, et ma istuksin ümber mõnda teise pinki. Emal aga oli minu moraalses kindluses niivõrd veendunud, et ei teinud direktori hoiatustest numbrit.

Varsti kolisime me kesklinna rahvusraamatukogu lähedale, isa sai sinna haruldaste raamatute osakonda tööle, mina aga läksin uude kooli Puškini tänavas. Seal niisuguseid probleeme ei kerkinud.

Uuesti Tallinnas

1944. aasta lõpul jõudsimme tagasi Tallinna. Leidsime eest rüüstatud kodu, meid ei lastud sinna enam sissegi.

40-ndate aastate lõpul tabasid meie perekonda mitmed õnnetused. Kõik algas väheest. Sotsiaalse päritolu tõttu heideti mu vend parteist välja, ta oli sinna astunud sõjakaastail. Lõpetanud Leningradi Kunstiakadeemia kunstiteaduse osakonna, õpetas ta Tallinna Kunstiinstituudi Tartu osakonnas kunstiajalugu. Temast oli naiivne varjata oma sotsiaalset päritolu Tartus, kus Gensi nimi oli hästi tuntud. Meie, lapsed, tõepoolest ei aimanudki, et üks vanaisa majadest oli omal ajal ostetud mu isa nimele. Ankeetides kirjutasime sotsiaalse päritolu joonele “teenistuja”, selgus aga, et vaja oluks kirjutada “kodanlane”. Nähtavasti kaevas keegi “heasoovija” arhiivist andmed, mis tõestasid venna süüd oma päritolu varjamises.

Inimesele, kes töötas ideoloogiarindel, tähendas parteist väljaheitmine keeldu oma elukutsel jätkata. Direktor Leht aga kutsus venna üle Tallinnasse ja jättis ta õppejõuna tööle. Peab ütleva, et selline käik noil aastail näitas direktori erilist julgust ja suuremeelsust. Nii lõppes too lugu suhteliselt hästi. Siiski tundis isa ennast poja saatuses süüdi.

Kunstiinstituudis töötas Leo enda päevade lõpuni ning lahkus sealt emeritprofessorina (professor emeritus). Iseloomult oli Leo isasse, ta elavnes vaid siis, kui sai vestelda inimestega, kes olid seotud kunstiga ning mõistsid seda. Ta oli tegus ja võttis aktiivselt osa Eesti kunstielust. Leo tundis erinevad kunstiliigid ning oli alati avatud ja haaras uusi kunstivoogusid lennult.

Olles huvitatud juugendstiilist, sai temast selle ala spetsialist. Tema peamiseks tööks oli arhitekt Burmani monograafia, mida eesti kunstiringkonnas ka väärliselt hinnati. See kõik tuli aga hiljem. Seniajani tundis isa end poja saatuse pärast süüdi olevat.

Samal ajal algas isa jälitamine. Ajalehes ilmus veerupikkune artikkel pealkirjaga "Ühest kahjulikust raamatust". Tegu oli esimese vana Tallinnat tutvustava matkaraamatukesega. Mida kahjulikku osati selles näha, jääb mõistetamatuks. Asi oli ilmselt selles, et jõudu kogus kosmopolitismi ja kodanliku natsionalismi vastane ideoloogilise võitluse kampaania. Kõigis neis pattudes hakati ka isa süüdistama.

Tagajärjeks oli kaks infarkti, mis aga ei takistanud võimu teda 1951. aasta 23. märtsil arreteerimast. Vangla haiglas ei suudetud teda terveks ravida ja mõne kuu pärast oli isa surma lävel. Novembris anti mulle mõista, et minu käendusel võidaks ta vabastada. Ilmselt ei soovinud vangla juhtkond endale sekeldusi ja pidas paremaks, et isa sureks väljaspool vanglat. Niisiis, kümme kuud pärast arreteerimist lasti isa täieliku invaliidina vanglast välja.

On juhtunud nii, et olen oma elus kohanud rohkem häid kui halbu inimesi. Kui isa mulle käendusele anti, ootasin mitu tundi vangla väravate taga koos kiirabi autojuhiga. Närveerisin, sest teadsin, et kiirabiauto ei saa lõpmata kaua seista. Juht aga, noor poiss, lohutas mind ja ütles: "Ärge muretsege, ootan nii kaua kui vaja." Lõpuks toodi isa kandraamil välja. Teda saatnud ohvitser kutsus mu kõrvale, esitles ennast kui vanglaülema asetäitjat ja lausus tasa: "Me varjasime Teie isa eest Teie ema surma. Püüdke ka Teie seda varjata, sest arstide arvates pole Teie isal elada jäänud mitte rohkem kui kümme päeva." Seda kõike, mis juhtus 1951. aasta novembris, on võimatu unustada.

Isa elas veel kuus aastat ja jõudis valmis kirjutada oma mälestused. Ta suri 1957. aasta veebruaris.

Isa tagakiusamise, haiguse ja vangistamisega seotud sündmused murdsid ema elujõu ja kiirendasid tema lahkumist. Armastus oma mehe vastu oli kõikehaarav, see ületas kõik muu, isegi ematunded. Ema oli veendunud, et ei näe oma meest enam kunagi, et too ei tule elusana vanglast välja. Temata elada ema aga ei suutnud, 51-aastasena sooritas ta enesetapu.

Ümbritsevad olid vapustatud. Ema tunti ja armastati. Vähesed pöördusid tema poole eesja isanimiega, teda kutsuti hellitavalt Bertotškaks. Matustele tuli palju rahvast, kuid kogu talitus möödus vaikides. Ei ainsatki järelehüüet. Kõik kartsid. Oli 1951. aasta.

*Mu vend Lev Gens
pärast sõda*

Elu läheb edasi

Tolsamal 1951. aastal lõpetasin Leningradi ülikooli ida keelte teaduskonna. Olin sinna astunud üsna mõtlematult. Tegelikult unistasin kinost. Mõistnud, et loomingulisi võimeid minus pole, tahtsin saada kinoteadlaseks. Tol aastal Üleliidulise Riikliku Kinoinstituudi kinoteooria osakonda vastuvõttu ei toimunud, nii otsustasingi minna kodule lähemale, Leningradi. Koolikaaslase soovitusel astusin ülikooli, kus avastasid enda jaoks iranistika valiku. Mitte sellepärast,

Viimane foto koos emaga, 1950

Emaga, 1929

...ja isaga, 1932

Vanemad

Emä ja Julius Veizman. Veizmanite pere hukkus Varssavi getos. Võimalik, et see foto on viimane mälestus

Isa töötamas Taškendi raamatukogu haruldaste raamatute osakonnas

Juba kogu perega Taskendis

et oluksin tollest idamaast huvitatud, vaid kindla kavatsusega – palun, ärge naerge! – minna mehele Iraani šahhile. Äärmisel juhul oluksin nõus ka NSV Liidu saadiku kohaga Iraanis. Muidugi ei saanud neid mõtteid päris tõsiselt võtta, aga lausa nali see ka polnud. Tegelikult olin kasvanud teadmises, et kuulun erilisse perekonda ja pean elukutse valikul ka sellest lähtuma. Mõned õppisid hambaarstiks, sest see töötab materiaalselt kindlustatust, aga vaat mina õpin pärsia keelt, mis minu infantiilse arusaama järgi vastab minu pere vaimsele atmosfäärile. Õppida oli väga huvitav ja ma ei kahetse üldse, kuigi iraani-teadmisi mul kasutada ei tulnud.

Ida keelte teaduskonnas töötas sõjajärgsetel aastatel terve plejaad suuri autoriteete, teadusliku koolkonna asutajaid. Tarvitseb meenutada sinoloogi akadeemik V. Aleksejevit, indoloogi akadeemik A. Barannikovi, Vana-Idamaa ajaloo suurimat spetsialisti akadeemik V. Struvert, maailmanimega arabisti akadeemik I. Kratskovskit ja paljusid teisi. Need teadlased mitte ainult ei lugenud loenguid, nad töid teaduskonna vaimsesse õhkkonda vana Peterburi intelligentsi vaimu, olid tolle kultuuri kandjateks, mis meie intuitiivse tundmuse järgi oli kadumas.

Esimesed kaks ülikooliaastat olid imelised. Sõda oli lõppenud, kõik lootsid siiralt, et riik alustab teistsugust elu ja et nüüd on lõpp repressioonidel, mis olid hävitanud ka Leningradi intelligentsi. Üliõpilastest olid paljud sõjas olnud, need olid eluküpsed ja andekad inimesed, vaimne eliit, nad andsid teaduskonnas tooni. “Idamaalaste” kuulsad kapustnikud olid tuntud kogu ülikoolis. Õppida oli eriliselt huvitav, samal ajal väga raske. Teisel kursusel õppisime muude ainete kõrval ka viit võõrkeelt. Eriti paistis silma arabistide rühm, nende neljateistkümnest üliõpilasest kaitses hiljem kaheksa doktori väitekirja.

*Tutvustan Tallinnat Viktor
Nekrassovile ja ta emale, 1950*

Elasime näljas ja külmas. Eriti puudutas see mitteleningradlasi. Mäletan kuulsat üliõpilassööklat Kaheteistkümne Kolleegiumi hoone õuel, kus kaartide vastu anti tumedaid makarone. Sissepääsu juures pisteti meile pihku lusikas, välja tulles pidi selle tagastama. Suurest sööklaruumist kolmandik oli jämeda nõõriga eraldatud. Tolles justkui linnaaokeses sõid rahvademokraatiamaade tudengid. Nende lauad olid linadega, toidud paremad, lauanõud normaalsed. Meie istusime vakstuga ületõmmatud laudade taga ja helpisime tinakausikestest makarone. See tundus alandav ja äärmiselt ebademokraatlik. Küsisn endalt, kuidas suhtuvad sellisesse ebavõrdsusse välismaa üliõpilased ise. Olid nad ju valdavalt noored kommunistid, uskusid nõukogude võimu deklaratsioonidesse,

võitlesid sõja ajal partisanirühmades fašistide vastu, olid olnud gestaapo vanglates. Nendele ei tohtinuks demokraatia olla tühi sõna. Nendelt midagi teada saada ei võinud, nendega suhtlemine oli ebasoovitatav.

Halb mälestus on võitlusest kosmopolitismiga, halastamatu tormina tabas see meie suuri teadlasi. Korüfeed kadusid. 1949. aastal oli represseritud meie teaduskonna dekaan Viktor

Moritševitš Stein. Filoloogiateaduskonnas, millega me õpperuume jagasime, külvati süüdistustega üle väljapaistev folklorist ja kirjandusteadlane Vladimir Jakovlevitš Propp, kirjandusloolane Boriss Mihhailovitš Eichenbaum, filoloog Viktor Maksimovitš Žirmunski. Akadeemikute Kratšovski ja Aleksejeviga arveid õiendama saadeti Moskvast keegi orientalist Klimovitš, tookord alles aspirant. Hilisematel aastatel kohtasin tema nime lisandiga “teaduste doktor”, nii et karjääri ta tegi, ei püüdnud asjata. Mäletan märtsipäeva 1949. aastast, kui meid, ida keelte teaduskonna tudengeid, aeti aula rõdule. See oli vist Kaheteistkümne Kolleegiumi ruumides Leningradi ülikooli peahoones. Vapustatult kuulasime Klimovitši lausunud ränki süüdistusi Kratškovski aadressil. Üks meie üliõpilastest, Mihail Heltzer, kes hiljem oli Haifa ülikoolis Vana-Idamaa ajaloo professor, seadis käed ruuporiks ja hõikas: “Häbi!” Teised võtsid tuld, me kõik hakkasime jalgadega trampima, tekkis hirmus lärm. Koosolek katkes, üliõpilased aeti ruumist välja. Moskva käsk tuli siiski täita, õpetatud nõukogu kogunes juba kitsamas koosseisus, kus nii akadeemik Aleksejev kui ka akadeemik Kratškovski mõisteti süüdi kosmopolitismis. Oma teaduslike vaadete õigsuses veendunud eakatele teadlastele tõi süüdistus saatusliku tagajärje, mõlemad surid 1951. aastal.

Pärast ülikooli lõpetamist olin jälle Tallinnas, kus läbi raskuste sain koha Eesti NSV Riiklikus Raamatukogus, töötasin seal kaheksa aastat. See oli erakordselt rikkalik raamatukogu haruldaste raamatute kollektsiooniga, mis Tartu ülikooli raamatukogu järel oli Eestis suuruselt teine. Raamatukogu juhatas kunstnik Andrus Johani lesk, kelle mehe olid sakslased vasakpoolsete vaadete pärast tapnud. Aino Johani tundis raamatukogundust väga hästi. Hiljem ta vallandati kristallpuhtale parteilisusele vaatamata. Asemele tuli uus direktor, kelle haridus piirdus kohaliku kõrgema parteikooliga, kus tal muu hulgas olid järgmised hinded: eesti keel ja kirjandus – rahuldav, vene keel ja kirjandus – mitterahuldav.

1953. aasta 13. jaanuari mustal hommikul oli ajalehes “Pravda” avaldatud artikkel “Mõrvarid valgetes kitlites”. Hirmust hoolimata läksin tööle. Peale minu töötas samas toas veel kolm inimest. Kõik vaikisid, oli ohtlik suud paotada. Äkki avanes uks ja meie juurde astus parteisekretär Selma Telman.

Õed Telmanid, Juliana ja Selma, olid vanad kommunistid, omal ajal varjasid nad endi juures Viktor Kingisseppa, Eesti kompartei asutajat, kes hiljem kodanlikus Eestis maha lasti. Telmanid ise istusid aastaid vanglas, nad vabastati alles 1939. aastal.

Selma tuli minu kirjutuslaua juurde ja ütles selge valju häälega, rõhutan – tunnistajate juuresolekul: “Inna, palun Teid, ärge laske nina norgu, tehke tööd nagu alati. See, mis täna ajalehes avaldati, on viga. Küll see selgitatakse. Nii ei saa jääda.” Pöördus ümber ja läks. Tardusime neljakesi. Surmvaikus jätkasime tööd. Peab ütlema, et keegi ei läinud kaebama, kuigi meie toas töötas üks parteiliige.

Ma ei näinud oma elul Tallinnas perspektiivi, ei isiklikus ega karjääri mõttes. Mind tüütasid ema tuttavad daamid, kes linnas mind kohates valjult üle kogu tänava hüüdsid: “Innakene, kas oled lõpuks mehele läinud?” Minu vastuse “Andke andeks, ei ole” peale reageerisid nad sama valjult: “Ah, me nutame, me nii väga nutame.” Seda oli võimatu taluda.

Töötanud kaheksa aastat raamatukogus, tõttasin Moskvasse õnne otsima.

Möödus aastaid. Elasin juba ammu Moskvast, kuid sõitsin sageli Tallinna. Raekoja platsil pörkasin kord kokku pisikesse kuivetanud eidekesega, kelles tundsin ära Selma Telmani. Astusin juurde, esitlesin ennast ja tuletasin meelde ammust päeva, mida ialgi ei unusta. Täna sin teda tagantjärele mehise väljaastmise eest, mis tookord sisendas minusse lootust. Me kallistasime ja nutsime, meenutades hirmsaid aegu.